

SOBRE LA PROBLEMÀTICA
DELS
USATGES DE BARCELONA

DISCURS LLEGIT EL DIA 10 DE MARÇ DE 1977
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

JOAN BASTARDAS I PARERA

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

JOSEP M.ª FONT I RIUS

BARCELONA
1977

SOBRE LA PROBLEMÀTICA DELS USATGES DE BARCELONA

DISCURS LLEGIT EL DIA 10 DE MARÇ DE 1977
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

JOAN BASTARDAS I PARERA

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

JOSEP Me FONT I RIUS

BARCELONA
1977

Depósito legal: B. 4.438 - 1977

1977. — *Ariel, S. A., Av. J. Antonio, 134-138, Esplugues de Llobregat - Barcelona*

SENYORS:

Vull dir en primer lloc que sóc ben sensible a l'honor de formar part d'aquesta Acadèmia i que agraeixo molt vivament aquest honor. Tots ho sabeu i no cal parlar-ne més. Si heu volgut cridar-me a ésser un de vosaltres, deu haver estat perquè heu cregut que d'alguna manera podia ésser útil d'incorporar a les vostres tasques un llatinista empeltat de romanista. Procuraré no defraudar-vos i posaré al servei de l'Acadèmia el saber i el poder que Déu m'ha donat. Aquest meu saber també sabeu tots vosaltres fins on arriba. Ara, la voluntat i la illusió són grans.

Ha volgut l'Acadèmia que ocupés el lloc que deixà vacant Marià Bassols de Climent, mestre meu, com també havia volgut que el doctor Bassols ocupés la vacant del seu mestre Joaquim Balcells, i així la mateixa medalla que ells portaren lluirà ara en el meu pit. Tanmateix el mestratge de Marià Bassols és una herència que compartim molts i solament circumstàncies de residència i de temps han determinat que fos precisament jo el qui rebés aquesta medalla.

De Marià Bassols no voldria fer ara i ací una freda nota biobibliogràfica plena de dates i de títols acompanyats d'uns judicis crítics, ni sabria fer-ne l'elogi reglamentari amb els recursos retòrics al meu abast i convertir aquest elogi en un brillant panegíric. Un cert pudor i un gran respecte m'ho veden. Permeteu-me, doncs, d'evocar breument i senzillament alguns aspectes de la seva personalitat.

Nasqué a Figueres el 12 de desembre del 1903; estava orgullós de la seva pàtria empordanesa i conservava, o més aviat cultivava, en la seva parla certs trets dialectals. Estudià Filosofia i Lletres a la nostra Facultat. Fou un alumne brillantíssim. Ell mateix ens explicà, en el discurs de recepció en aquesta Acadèmia, com fou de decisiva per a la seva vocació de llatinista el mestratge de Joaquim Balcells. Tenia per ell una veritable adoració. També venerava tots aquells que de prop o de lluny podia considerar com a mestres seus; això constituïa per a ell un precepte moral. En acabar la llicenciatura li fou atorgat el premi Rivadeneyra. Després, la seva carrera fou fulgurant. El gener del 1926 llegí

la tesi doctoral; pel febrer era nomenat Auxiliar a la Universitat de Barcelona i pel desembre obtenia la càtedra de Llengua i literatura llatines de Sevilla. No tenia encara vint-i-tres anys, de manera que quan la Universitat de Sevilla li va encomanar el discurs inaugural de l'any acadèmic 1929-1930, no va poder acceptar l'encàrrec car encara li quedaven uns mesos de servei militar. S'incorporà després a la Universitat de Granada. A Granada publicà els seus primers treballs i hi deixà molts bons amics.

L'any 1932 fou incorporat a la Universitat Autònoma de Barcelona. Va viure de prop els seus problemes i va tenir-hi una gran activitat docent. Jo no sé gran cosa d'aquest període de la seva vida universitària i no crec que tingui gran interès la petita història interna dins de la Facultat: si es produïren les inevitables tensions personals, la seva vàlua i el seu esperit universitari eren reconeguts amb respecte i confiança, com era gran el respecte que ell sentia envers els principals artífexs de l'Autònoma, respecte tenyit de veneració envers els qui havien estat els seus mestres. Si els seus èxits massa juvenívols l'havien marcat, també el marcà l'esperit entusiasta i il·lusionat de l'Autònoma. Després de la guerra, a la Universitat es va trobar sol; durant uns anys tota la responsabilitat de continuïtat en els estudis clàssics a Barcelona va caure sobre les seves espatlles. Ell va saber mantenir l'esperit d'exigència, serietat i responsabilitat i l'amor a la feina ben feta. El redreç no era, però, cosa fàcil, car les possibilitats de desenvolupament tant per als humanistes que romangueren o que retornaven com per a les noves generacions, eren a Barcelona molt migrades. Calia, a més, fer front al desafiament que en el terreny científic presentaven amb empena estimulant les escoles de Salamanca i Madrid. Fins a cert punt el doctor Bassols s'havia avançat; el primer volum de la Sintaxi històrica de la llengua llatina és de l'any 1945, i el segon del 1948. Aquesta obra li va proporcionar un prestigi internacional, especialment el volum segon, on d'una manera més manifesta que en el primer es preocupa de sistematitzar les investigacions sobre el llatí tardà i d'omplir així el buit existent entre el llatí i les llengües romàniques. Era llavors director de l'Escola de Filologia de Barcelona del Consell d'Investigacions Científiques. N'havia estat pràcticament el fundador l'any 1945. Dins l'Escola de Filologia, que llavors es podia moure amb certa independència i sense massa entrebancs burocràtics, va promoure l'edició d'una sèrie d'obres. A més dels seus propis llibres féu publicar les tesis doctorals dels seus deixebles i també obres d'altres estudiosos, escrites sovint per encàrrec d'ell. Tot això va contribuir granment a salvar la continuïtat i el prestigi dels estudis clàssics a Barcelona. El doctor Bassols ocupava llavors un lloc de gran responsabilitat i va fer honor a aquesta respon-

sabilitat. En temps difícils sabé lluitar per la ciència i per l'esperit universitari. Aquest em sembla un dels seus grans mèrits.

No era precisament un mestre fàcil. Era en el seu bon temps extraordinàriament exigent. No era tampoc ni particularment brillant ni amè. Allò que ens atreïa a les seves classes era la seva autoexigència, el seu saber, el seu entusiasme i la seva honradesa científica. Era a còpia d'entusiasme que els seus alumnes acabaven sabent sànscrit, mentre la matèria tingué als plans d'estudi un lloc important. Del seu coneixement del sànscrit solament ens ha deixat una bella traducció de la història de la princesa Savitri, el deliciós episodi del *Mahabharata*. Com a complement de la seva tasca docent, quan la situació internacional ho va permetre, aconseguí —i era cosa laboriosa i prou difícil— que donessin algunes conferències, o més aviat lliçons, figures de gran prestigi: entre altres els professors Marouzeau a Puigcerdà, Ernout i Norberg a Barcelona. Llavors això era una novetat i ens obria nous horitzons. Una preocupació docent és també en la base d'algunes de les seves obres: els excel·lents manuals universitaris de sintaxi llatina (1956) i de fonètica llatina (1962). El nombre d'estudiants, i també, ai las, d'opositors, que se n'han beneficiat deu ésser extraordinari.

Com a home de ciència era d'una gran honradesa i d'una modèstia exemplar. Això darrer potser resultarà a algú una mica sorprenent, però jo no dubto pas a afirmar-ho. Tenia un esperit d'autocrítica admirable. Es va negar en rodó que el seu manual de sintaxi llatina fos traduït a l'italià, malgrat la insistència pacient de l'editor. Pensava que alguns capítols inicials no eren prou reeixits, i quan li fou feta la proposta, no es veia en cor de refer-los. I tanmateix és una manual excellent. Pràcticament havia estat redactat als mateixos anys de l'Ernout-Thomas; no vull fer comparacions, però concebuts d'una manera diferent i redactats amb independència, l'un resulta un bon complement de l'altre. L'èxit dels nous corrents lingüístics a Espanya, el van agafar una mica desprevingut. Ell, però, no va desdenyar res ni va voler improvisar: senzillament va encomanar al seu deixeble Sebastià Mariner una fonemàtica llatina que servís d'apèndix a la seva fonètica llatina del 1962. Permeteu-me encara una anècdota particular que em sembla prou significativa. Un dia, cap a la fi de la seva vida, per tal d'animar-lo li vaig suggerir que traduís les sàtires d'Horaci; em va contestar mig compassiu, mig indignat: "I ara, Bastardas, es pensa que Horaci el pot traduir qualsevol?". El qui deia això era un profund coneixedor d'Horaci, l'havia treballat durant molts anys i l'havia explicat repetidament a classe. La resposta podia ésser un bon preventiu contra audàcies irresponsables. Jo he dit que no volia fer panegírics fàcils ni emetre freds judicis crítics sobre la seva obra, però sí que em sembla necessari de dir que

entenia la gramàtica com una ciència humanística; sabia que calia no deshumanitzar les disciplines lingüístiques i no oblidava mai el principi d'interrelació entre llengua i cultura. *La llengua i la cultura* era precisament el títol del discurs d'ingrés en aquesta Acadèmia (1948), i d'una manera semblant el discurs inaugural de l'any acadèmic 1970-1971 a la Universitat de Barcelona versava sobre els atavismes en el llenguatge.

No pot ésser oblidada tampoc la seva activitat com a promotor d'empreses culturals collectives. Quan dic això tothom deu pensar en els cursos d'estiu per a estrangers o en la quarantena llarga de volums de la *Colección de Autores Griegos y Latinos* —treball d'amor perdut— o bé en el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. Però jo sé també que la seva illusió i els seus afanys contribuïren de manera decisiva a fer possible un cert nombre de llibres com és ara el primer volum de *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, d'Antoni de La Torre i Jordi Rubió, mestres seus. Allò que em deixo tampoc no són minúcies.

Era un home combatiu i de voluntat decidida i a estones massa vehement. Però jo també l'he vist armar-se de paciència fins a límits inconcebibles. Era enemic d'intrigues i de conxorxes. No en tenia tampoc l'art, ni era sempre prou hàbil per a imposar el seu criteri. La seva arrel idealista no l'abandonà mai i sentia un gran respecte per la justícia. Concedeixo que li agradava de manar, però era respectuós sempre envers les opinions dels altres. Durant el seu deganat governà la Facultat amb moderació i seny, i els oficis sortien puntualment i sense solecismes. Administrava amb escrupolositat i també amb certa parsimònia. Era implacable envers l'estultícia. Com a professor en els seus darrers anys era d'una benevolència extraordinària i tot ho disculpava.

La crisi universitària, la veritable crisi universitària, l'afectà profundament, bé que podia afirmar que ell mai no havia rebut dels seus alumnes més que proves d'afecte i de consideració. Lúcidament veia que es tractava d'un canvi de generació, un canvi de mentalitat i d'actituds: molts valors de la vella universitat, que havia considerat com a immutables, desapareixien massa bruscament. L'alegre desori d'una administració contradictòria l'entristia. Un dia Emili Lledó em va colpir, anomenant-lo —no sé si intuïnt més del que sabia— “el viejo maestro”. Era llavors un mestre vell, però fidel a un esperit universitari fet de serietat i responsabilitat. Plenament conscient de la seva desfeta física, els últims mesos de la seva vida foren per a ell molt penosos. Moria el 20 d'octubre de 1973, quan li mancaven uns dies per jubilar-se.

**SOBRE LA PROBLEMÀTICA
DELS
USATGES DE BARCELONA**

Potser cal dir alguns mots de justificació sobre el tema que he escollit. Entre els temes al meu abast probablement no n'hi havia cap menys adient per a un discurs, car les meves paraules —en sóc ben conscient— no poden ésser plenament intelligibles si hom no té una edició dels Usatges a la mà. Tanmateix, una sèrie de consideracions m'han empès a preferir aquest tema a qualsevol altre; l'enigma dels Usatges ha preocupat molts membres d'aquesta Acadèmia, des de Josep Balari fins a Ramon d'Abadal, passant per Guillem M.ª de Brocà i Ferran Valls i Taberner, per parlar solament dels qui ja no hi són. Encara que cap tema referent a allò que anomenem *lletres* sigui aliè a l'activitat de l'Acadèmia, em sembla que aquest és especialment adient a les seves finalitats. D'alguna manera l'Acadèmia ha de promoure els estudis sobre els Usatges de Barcelona, encara que solament sigui aollint discursos tan poc amens com és ara el meu. Altrament, tinc també raons més personals: parlant dels Usatges i parlant-ne ací, compleixo un vell deure de gratitud envers el nostre Ramon d'Abadal que durant molts anys va presidir aquesta Acadèmia. Vaig treballar amb el mestre Abadal un parell de cursos llargs durant els anys 1959 al 1962, si no m'erro. Ell presidia una comissió per a l'estudi i l'edició dels Usatges creada pel Col·legi d'Advocats de Barcelona. Formaven part d'aquesta comissió els professors Josep M.ª Font i Rius i Frederic Udina. Jo hi era en qualitat de filòleg. No cal dir la quantitat de coses de tota mena i natura que vaig poder aprendre del president, sobretot quan per les necessitats de la feina o per altres circumstàncies ens vàiem obligats a treballar, ell i jo sols, asseguts l'un davant de l'altre i les nostres converses podien allunyar-se del tema dels Usatges. Dins la comissió vaig prendre moltes notes, vaig redactar programes de treball i també alguns estudis de caràcter preliminar i d'ús intern. Quan fa uns mesos vaig voler posar una mica d'ordre en els meus papers, vaig veure que hi havia moltes coses que, passats tants anys, havien estat oblidades i resultaven sorprenents per mi mateix. Altres les veia ara d'una manera més clara i coherent.

Em sabia greu de no deixar per escrit els petits descobriments que havia fet i que em semblaven que podien ésser útils a la futura inves-

tigació dels Usatges. Jo m'havia compromès, més o menys, a fer-ne una edició crítica, però aquesta és una tasca llarga, penosa i arriscada que em cal deixar, tal com jo l'havia concebuda, *sine die*; no vaig dubtar, doncs, d'escollir el tema d'aquest discurs i d'obligar-me així a parlar dels Usatges dins un termini raonable.

Finalment és necessari dir alguna cosa sobre l'originalitat d'allò que exposaré. He procurat de parlar només de problemes filològics i em serveixo de papers redactats per mi mateix. Tanmateix espero, més que no temo, que tot plegat hagi estat influenciat per les opinions dels altres membres de la comissió. Vaig sostenir llargues converses sobre els Usatges amb els senyors Abadal i Font i Rius i això ha hagut de deixar alguna empremta. També és natural que la meua visió dels Usatges no coincideixi en molts aspectes amb la del senyor Abadal, de la qual tampoc no tenim encara la versió definitiva. La meua visió és la d'un filòleg acostumat a uns mètodes de treball i, sens dubte, amb la deformació professional que això comporta.

LA PROBLEMÀTICA GENERAL DELS USATGES

El codi anomenat *Vsatici Barchinonae*, tal com ens el dóna la tradició manuscrita, és el resultat d'una compilació. Això sembla evident i ha estat reconegut per tots els qui en els darrers temps han estudiat i han volgut resoldre allò que podíem anomenar l'enigma dels Usatges. Solucionar aquest enigma vol dir contestar satisfactòriament a aquests problemes: Quan fou feta la compilació? Amb quin criteri el compilador va ordenar els materials existents? Amb quina mesura traspuen els Usatges les idees del compilador o dels legistes coetanis? Foren inserits en el conjunt alguns textos de nova creació? Quins eren els materials bàsics que utilitzà el compilador i que es poden destriar? Aquesta era la problemàtica que vaig trobar plantejada d'una manera més o menys explícita quan vers l'any 1960 vaig començar a interessar-me per l'enigma dels Usatges. L'objectiu últim de la investigació sobre els Usatges era de reconstruir d'alguna manera les fonts legislatives del compilador, datar aquestes fonts i determinar els textos elaborats de nou. Jo no penso ara i ací resoldre cap d'aquests problemes, encara que els hauré de tocar una mica tots. Intentaré més aviat de demostrar que la problemàtica dels Usatges és encara molt més complexa i que la investigació ha d'ésser portada d'una manera més sistemàtica, més coherent i més realista. Cal avançar a poc a poc.

Val a dir que jo no he vist cap estudi sobre els Usatges que no contingués descobriments importants i observacions de gran sagacitat que

la futura investigació haurà de tenir sempre en compte. Tanmateix al costat dels encerts, s'han muntat teories poc sòlides, sovint procedents d'idees preconcebudes. Això ha fet que la investigació sobre els Usatges no hagi avançat en una línia recta, i que els treballs dels uns no hagin pogut o sabut recolzar-se en els treballs dels altres.

EL TEXT DELS USATGES I LA TRADICIÓ MANUSCRITA

Em sembla que el punt de partida en la investigació sobre els Usatges és el reconeixement que el text dels Usatges és un text tèrbol: un text extraordinàriament tèrbol, desconcertant i torbador. El caràcter tèrbol dels Usatges s'explica, en part, perquè són obra d'un compilador. Llavors, no ens ha de sorprendre gaire que uns usatges ens parlin de l'or cuit i d'altres de l'or de València, cosa que cronològicament no lliga; ni que tot d'una aparegui la fórmula *Item statuerunt* per introduir l'usatge 61, quan des dels usatges preliminars no s'havia fet esment dels legisladors; tampoc no és gaire sorprenent que alguns capítols —ben pocs: 64-66, 67 i 74-75— conservin una redacció en primera persona (*mandamus, precipimus, statuimus, etc.*) i que altres continguin, més que unes disposicions, unes notícies de caràcter històric i uns judicis de valor, com el 124: *alium namque supradicti principes nobilem, honestatum et utilem miserunt usaticum*. Tot això és torbador, però fins a cert punt explicable, si partim del fet que ens trobem davant d'una compilació. Altres coses tanmateix, com les que afecten a l'ordre dels capítols, són molt menys explicables.

És clar que, abans de continuar parlant del caràcter tèrbol del text dels Usatges, cal preguntar-nos si d'alguna manera tenim el text tal com va deixar-lo el compilador o si tenim almenys un text semblant al que consultaven els jutges de la Cúria de Barcelona, quan, cap a la meitat del segle XII, en els seus judicis havien d'aplicar algun usatge. Guillem M.ª de Brocà havia vist clarament la necessitat de disposar d'un text crític i presentà el seu estudi a l'Anuari 1913-1914 de l'Institut d'Estudis Catalans com a treball previ a l'establiment del text;¹ l'inventari dels manuscrits i de les edicions dels Usatges que conté, és d'un valor extraordinari. D'aleshores ençà sovint ha estat reclamada una edició crítica dels Usatges, però el gran nombre de manuscrits, les dificultats tècni-

1. Guillem M.ª de Brocà, *Els Usatges de Barcelona*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", V (1913-1914), pp. 357-389.

ques, la necessitat de formar un grup de treball i, sobretot, la incertesa sobre els resultats han descoratjat tothom. Solament el professor Carlo Guido Mor, amb paciència i laboriositat admirables, ha posat al servei de la investigació sobre els Usatges, d'una manera sistemàtica i científica, la tradició manuscrita i els resultats, a pesar del petit nombre de manuscrits posats en joc i de certes falles metodològiques, han estat prou brillants perquè hom veiés fins a quin punt pot l'estudi de la tradició manuscrita clarificar el text dels Usatges.

A la pregunta que ens fèiem ara, si d'alguna manera teníem el text tal com el compilador el va redactar, cal donar-li una resposta negativa. No tenim el text del compilador, però tampoc no existeixen obstacles massa grans. Em sembla que estic en condicions d'afirmar que la tradició manuscrita dels Usatges és de tal naturalesa que el seu estudi ens pot permetre no solament de reconstruir el text de l'arquetipus del segle XII, sinó també de donar-ne algunes característiques materials: les dimensions dels folis, el lloc precís on començava determinat foli i algun altre detall.

Tanmateix la reconstrucció d'un text com el dels Usatges tampoc no és tasca fàcil. Caldrà tenir especialment en compte el conegut principi segons el qual és absolutament necessari no deshumanitzar la tècnica de la crítica textual. Darrera cada un dels manuscrits de qualsevol text hi ha diversos escriptors, cada un amb els seus trets psicològics. Al costat de la tasca maquinal d'anar copiant hi ha de tot: entusiasme i rutina, escrúpols i manies, perspicàcia i badoqueria, criteri ben format i mandra, preocupacions calligràfiques i presses. Per altra banda, la problemàtica de la transmissió d'un text legal és més complexa que la d'una obra literària o, si més no, és diferent. En primer lloc el còdex, per dir-ho d'alguna manera, oficial sol ésser molt copiat per tal d'obtenir-ne exemplars fidedignes destinats a jutges i a institucions. Els còdexs de contingut legal són molt usats i fàcilment reben al marge o al peu de plana glosses i anotacions. Per això un mateix còdex pot ésser copiat en un mínim interval de temps per dos copistes igualment hàbils i les còpies així obtingudes poden ésser ben diferents: un copista ha seguit un criteri restrictiu; ha volgut reproduir el text en la seva forma més genuïna i autèntica i ha deixat de copiar les anotacions marginals i a peu de plana escrites per mans diverses i amb finalitats també diverses; no ha volgut copiar tampoc els textos que trobava escrits després de l'*explicit* aprofitant els folis deixats en blanc, textos escrits potser de manera poc acurada i per mans coetànies a la seva i que no li mereixien gaire confiança. L'altre copista, en canvi, tenia el criteri que calia reproduir-ho tot, sense deixar-ne res. Ha anat intercalant allà on li semblava millor les anotacions marginals, però algunes, les més llargues, les ha deixades

per al final. Ha donat també com a bons els textos que ha trobat als darrers folis. Si les còpies no són coetànies, sinó que hi ha entre elles uns quants anys d'interval, les diferències poden ésser encara més notables perquè el manuscrit objecte de còpia ha anat mentrestant adquirint als marges, o a peu de plana, o al final, més i més textos. Per altra banda, el còdex procedent de les millors fonts pot rebre en un moment donat una sèrie de textos adventicis, car els còdexs es comparen entre ells i es contaminen. També es poden comparar per tal d'obtenir-ne un text més depurat. Tot això tan sabut, cal tenir-ho ben present quan es parla del text dels Usatges.

Per a l'estudi del text dels Usatges, ens proporciona un bon punt de partida el treball del professor Mor al qual ja hem fet al·lusió: *En torno a la formación del texto de los "Usatici Barchinonae"*.² No podria pas dir que totes les conclusions de Mor siguin igualment convincents ni que els seus mètodes de treball, com deia, siguin immillorables. Mor maneja sovint els usatges com si fossin simples xifres, i oblida massa sovint també els principis que acabo d'esmentar. És sobretot per això, que l'intent de filiació que Mor fa d'uns quants manuscrits dels Usatges basada quasi exclusivament en la presència o absència de determinats capítols em sembla prematur i l'*stemma* que en dóna ben poc convincent. Ara, el seu treball no ha estat endebades. Aquí interessa de posar en relleu dues de les seves conclusions que em semblen definitives. La primera és que tot allò que segueix l'usatge 138 *De intestatis* no pertany al nucli primitiu. Tots els capítols que en la redacció oficial de 1413 segueixen aquest usatge són un apèndix. Aquest apèndix no solament no figura en molts còdexs, sinó que, i això encara em sembla més significatiu, no presenta en els altres una regularitat, ni en el nombre ni en l'ordre de capítols. Encara més, al còdex de París, lat. 4792, el més antic dels que contenen els Usatges, potser dels darrers anys del segle XII, que té un apèndix bastant llarg, després de l'usatge 140 (els capítols 139-140 constitueixen una glossa manifesta) hi ha l'anotació *Hic expliciunt usatici a sepe dicto comiti instituti*. Aquesta era una conclusió que des de feia temps s'imposava per ella mateixa, però els estudiosos dels Usatges s'havien resistit a admetre-la. Ja J. Ficker en el seu estudi sobre els Usatges de Barcelona de l'any 1886 havia observat que en el segle XIV solament eren considerats com a originaris els primers 140 capítols,³

2. Carlo Guido Mor, *En torno de la formación del texto de los "Usatici Barchinonae"*, "Anuario de Historia del Derecho Español", 1958, pp. 413-459; és una reelaboració de dos estudis redactats l'any 1939.

3. I. Ficker, *Ueber die Usatici Barchinonae und deren Zusammenhang mit den Exceptiones Legum Romanorum*, "Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung", II Ergänzungsband, Innsbruck 1886, pp. 236 ss. Utilitzo la

cosa que no afavoria precisament la seva teoria sobre la cronologia de certs capítols dels Usatges. L'estudi de Mor sobre la tradició manuscrita ha dissipat qualsevol dubte. Això no vol dir que dins l'apèndix no hi hagi alguns textos procedents de fonts catalanes també antigues; en tot cas, la primitiva compilació els desconeixia.

L'altra conclusió definitiva de Mor és que tampoc el grup d'usatges 85-90 no figurava en el text primitiu. L'argumentació és senzilla: aquests capítols reproduïen literalment o quasi literalment textos procedents de fonts no catalanes ben identificades; aquests usatges falten en aquells còdexs que ignoren l'apèndix. Els dos arguments separatament considerats potser no tenen prou força probatòria, però l'un constitueix la pedra de toc de l'altre. Aquesta conclusió és molt important perquè el còdex més antic, el Paris. lat. 4792, presenta ja aquests usatges i els presenta precisament al bell mig del text de la compilació —si cal ésser més exactes una mica més enllà de la meitat del text. En el mateix lloc els presenta el còdex català de l'Escorial del s. XIII o XIV, i en el mateix lloc els dona la redacció oficial de 1413. Mor creia, segons sembla, que aquests Usatges nasqueren com una interpolació en aquest lloc, quan diu fent referència al còdex de París: "podría también ocurrir que nuestro manuscrito que nos presenta tales usatges reunidos en un capítulo único, representa precisamente la primera forma de tal inserción".⁴ En altres còdexs formen part de l'apèndix. Una cosa semblant es pot dir del capítol 82. Ja molt abans el professor E. Besta havia presentat el conjunt dels usatges 82-90 com "una espècie de miscel·lània legal, en la qual, llevat els capítols 83-84 que revelen amb probabilitat un origen català, tots els altres presenten elements originàriament estranys a Catalunya".⁵ Però de la mateixa manera que el caràcter adventici dels capítols 82 i 85-90 queda confirmat per la tradició manuscrita, aquesta no ofereix cap element en contra del caràcter genuí dels usatges 83-84. També demostra Mor que l'usatge 63 —que no havia despertat sospites a ningú— no formava part del text primitiu del compilador.

Una altra cosa important es desprèn del treball de Mor, encara que

versió castellana de J. Rovira Ermengol: J. Ficker, *Sobre los Usatges de Barcelona y sus afinidades con las Excepciones Legum Romanorum*, Barcelona, Universidad de Barcelona, Facultad de Derecho, 1926, pp. 18-19. Segons Ficker deia i raonava, "en todo caso está fuera de dudas que en el siglo XIV sólo se tenía por originaria la serie hasta us. 140".

4. C. G. Mor, *estudi citat*, p. 448.

5. E. Besta, *Usatici ed usi curiali di Barcellona*, "Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere", ser. II, vol. 58 (1925), pp. 637 ss. Utilitzo la versió catalana publicada a la "Revista Jurídica de Catalunya", (1925), pp. 499 ss. La cita que faig correspon a les planes 502-503.

ell no ho posi massa en relleu: tots els manuscrits dels Usatges examinats responen a una sola tradició i en últim terme tots provenen d'un mateix còdex, d'un arquetipus, la reconstrucció del qual pot presentar grans dificultats, però és possible. Aquesta és una constatació important, perquè bé podia haver succeït que hi hagués hagut diversos intents de compilació fets amb criteris més o menys semblants i que cada una d'aquestes compilacions hagués tingut tradicions manuscrites més o menys independents o més o menys contaminades entre elles. Res més natural. Les coses, però, per sort o per desgràcia, no es presenten així. Ens trobem davant d'una redacció única i d'un únic arquetipus.

La conclusió del professor Mor és que el primitiu text dels Usatges, tal com va deixar-lo el compilador, recollia solament els capítols 1-62, 64-81, 83-84, 91-138; no presentava, en canvi, els capítols 63, 82, 85-90 i tots els que segueixen el 138.

Ara, el text així reconstruït, reproduïx la fisonomia de l'arquetipus? A mi em sembla que no, i que es pot donar un altre pas endavant. El text així reconstruït continua essent un text tèrbol, desconcertant i torbador. La coherència temàtica i formal que ofereix la primera part del codi es trenca massa estrepitosament poc abans d'arribar a la meitat del text. Una lectura, per superficial que sigui, dels Usatges, encara que es prescindeixi dels capítols 85-90, deixa un cert neguit. Fa la impressió que hi ha quelcom que falla, que al text dels Usatges li ha passat alguna cosa estranya que ha malmès l'obra del compilador. Fou partint d'aquestes consideracions que dins la comissió per a l'estudi dels Usatges, em vaig posar a treballar sobre el text.

La principal causa de neguit que produeix la lectura dels Usatges és el lloc que ocupen els capítols 80 *Iudicium in curia datum*, i el 81 *Iudicia curie et usatici gratis debent accepti esse*. Aquests usatges semblen ésser obra d'un compilador i semblen constituir un epíleg. El mínim que se'n pot dir és que podien constituir un bon epíleg. En el primer es fa una apassionada apologia del paper de la cúria de Barcelona dins de l'estructura estatal: "orat és i sense seny qui vol resistir o contrastar al saber i a la ciència de la cúria on hi ha prínceps, bisbes, abats, comtes, vescomtes, comdors, vassallors, filòsofs, savis i jutges". L'usatge següent, el 81, més ponderat, acaba amb una disposició de tipus històric, això és, amb tots els temps en passat que fóra ben adequada per concloure el codi sencer: "establiren els damunt dits prínceps que tot fos jutjat segons els usatges i allà on no bastessin els usatges que hom tornés a les lleis gòtiques i a l'arbitri del príncep o al judici d'ell o de la cúria".

Encara que tots els membres de la comissió hi estaven d'acord, em sembla recordar que la sospita que els capítols 80-81 havien estat escrits

per servir d'epíleg a la compilació era per part del senyor Abadal especialment vehement. De bell antuvi ja semblava estrany que el compilador que havia encapçalat la seva obra amb un pròleg prou brillant, i que ací i allà creiem endevinar com a home d'idees jurídiques i polítiques bastant clares, hagués deixat que la compilació morís tan lànguidament en l'usatge 138 *De intestatis*.

Que l'usatge 81 era un epíleg, ja ho havia vist E. Besta. Llavors la primera hipòtesi que a un se li acudeix és que hagués existit un text més primitiu que acabés a l'usatge 81, això és, que hagués contingut solament els 81 primers capítols. Però Besta mateix ja va veure clar que aquesta hipòtesi no era acceptable⁶ perquè la mateixa mà que ha elaborat textos que precedeixen l'usatge 81, s'endevina més enllà. Altrament, dic jo, no fóra gaire versemblant que el compilador ignorés les fonts de certs usatges que segueixen el 81, fonts tan semblants, per no dir les mateixes, a aquelles que utilitzà en usatges anteriors: el mateix esperit ha inspirat usatges situats abans i després de l'usatge 81. Potser la hipòtesi que una primitiva compilació acabava a l'usatge 81 no podria demostrar-se que fos falsa, però no crec que convencés ningú.

També cal descartar la hipòtesi d'un desplaçament intencionat. Potser sí que als Usatges hi ha algun capítol desplaçat intencionadament respecte a una redacció anterior en tot cas desconeguda. Però, per quina raó un hom desplaçaria l'epíleg? On pot estar millor un epíleg que al final?

No vaig trobar la solució fins que vaig saber posar en relació el suposat epíleg constituït pels usatges 80-81 amb la comprovada inserció dels capítols 82, 85-90. El fet que aquesta inserció tan llarga estigui precisament després d'allò que sembla un epíleg, fa pensar immediatament que no es tracta d'una interpolació pròpiament dita, sinó d'un apèndix unit a un epíleg aprofitant els folis en blanc que solen restar en els còdexs al final dels textos. Així la hipòtesi de treball que els usatges 80-81 constituïen un epíleg ja explicava una altra cosa: el perquè els capítols adventicis 82, 85-90 ocupen el lloc que ocupen.⁷

Identificats així els usatges 80-81 com un epíleg i la interpolació 82, 85-90 com una addenda o apèndix unit a l'epíleg resta el problema d'explicar com havia anat a parar tot plegat al bell mig dels Usatges. Hem dit que calia excloure un desplaçament intencionat i per altra banda és cosa evident que els usatges, o els capítols de qualsevol altre text, no es desplacen sols. El que sí es desplacen sols, o quasi sols, són

6. E. Besta, *estudi citat*, p. 503.

7. La sospita de E. Besta (*l.c.*) que el capítol 81 podia haver fet de tanca d'una collecció anterior es fonamentava precisament en el caràcter miscel·lani dels capítols 82-90.

els quaderns o plecs. Calia pensar que l'arquetipus dels Usatges hagués sofert un accident d'aquesta mena, que no té res d'extraordinari.

La teoria que vaig muntar era aquesta: de l'arquetipus dels Usatges, l'exemplar de la cúria, potser l'original, molt malmès per l'ús continu, s'havia després l'últim plec i aquest plec havia anat a parar al mig del còdex. Ara, quin era el contingut d'aquest plec? Contenia naturalment l'epíleg (80-81) i un llarg apèndix. Però, amb quin capítol o amb quines paraules començava? No necessàriament, és clar, les primeres paraules del plec havien de coincidir amb les primeres paraules de l'epíleg: el plec podia contenir a més alguns dels capítols que van davant de l'epíleg.

Per determinar el punt de ruptura calia procedir per simple temps. Els capítols 76, 77, 78 i 79 són inseparables; presenten certa unitat temàtica, aquella unitat pròpia d'una compilació. El primer, que conté certes reminiscències de la *Lex Wisigothorum* tracta de la manera que un pare pot millorar un dels seus fills; els capítols 77 i 78 parlen de quan un pot desheretar els fills i com cal fer-ho. Tots dos procedeixen en part del Llibre de Tubinga i en part de la *Lex Wisigothorum*. El 79 està també unit als anteriors, però no tant amb el grup 77-78 com amb el capítol 76: tots dos parlen de les donacions, que no poden de cap manera invalidar-se. Per la temàtica, sobretot per la temàtica dels capítols 77-78, estranya a la finalitat originària dels Usatges, i per la manera sàvia amb què la tracten i també per les seves fonts, un home esperava trobar aquests usatges més aviat al final de la compilació. En canvi, i això em sembla decisiu, entre l'usatge 75 i el 76 hi ha una violenta solució de continuïtat. Des de l'usatge 60 fins al 75 van succeint-se disposicions relatives al bé de la comunitat i a les atribucions, drets i obligacions de la potestat i aquest tema, abandonat sobtadament a l'usatge 76, el trobem reprès a l'usatge 91, immediatament després del grup de capítols adventicis 85-90. L'últim plec de l'arquetipus que s'havia després, començava, doncs, amb l'usatge 76 de la vulgata.

Examinem ara el que passa si colloquem la sèrie d'usatges 76-90 allà on correspon, és a dir, després de l'usatge 138. La soldadura que es produeix entre els grups 60-75 i 91-95 em sembla perfecta: la mateixa temàtica, les mateixes fonts, les mateixes mans. Si l'usatge 75 *Si quis iudeo* col·loca sota la protecció del príncep els jueus i els sarraïns conversos i prohibeix els insults i les amenaces dintre dels murs de la ciutat i en els burgs, el 91 posa sota la salvaguarda del príncep els súbdits que el vagin a veure, durant el viatge d'anada i el de tornada, tant pel que fa a les persones com als béns. La soldadura que es produeix entre l'usatge 138 *De intestatis* i el 76 és també bona; almenys se'n pot dir que és incomparablement millor que la que existia entre el 75 i el 76.

Hi ha encara un fet curiós: segons aquesta teoria, el plec després, l'últim del còdex, començava amb les paraules inicials de l'usatge 76: *Auctoritate et rogatu cunctorum illorum nobilium et magnatum constituerunt supradicti principes Raimundus et Adalmodis qualiter...* i aquest foli va anar a parar justament davant del plec que començava amb les paraules inicials de l'usatge 91: *Auctoritate et rogatu illorum nobilium uirorum constituerunt sepedicti principes Raimundus Berengarius et Adalmodis ut...* Ambdós plecs començaven, doncs, pràcticament amb les mateixes paraules. Jo a aquesta coincidència no hi vaig donar gaire importància, però al mestre Abadal li semblà argument confirmatori. Tanmateix aquest fet podia haver contribuït que el desplaçament del quadern es fes cap al lloc on es féu i no cap a un altre, o, almenys, determinar que el quadern es consolidés al nou lloc, car l'usatge 75 continuava seguit d'un usatge que començava amb les paraules *Auctoritate et rogatu*.

Resta solament parlar dels usatges 83 i 84 que donen tots els manuscrits i que vénen després de l'epíleg. Veritablement, si hi ha algun usatge la font del qual per la llengua s'hagi de remuntar al temps de Ramon Berenguer el Vell, aquest és l'usatge 84 que conté un terme tan arcaic i tan poc llatí — i tan enigmàtic — com és el mot “*es*”, això és, “impediment legal”. Els usatges 83 (si negú en treva de nostre Senyor se serà més en aguayt) i 84 (statuïren encara los dits prínceps que cascadversari speràs l'altro adversari en plet entrò a la terça hora del die) semblen, doncs, usatges originaris i, això no obstant, vénen després de l'epíleg.

La dificultat em sembla que pot ésser salvada amb una mica d'imaginació. El contingut del plec després es pot analitzar de la següent manera: els últims capítols de la compilació, els usatges 76-79, devien ocupar tot el primer foli i part del recto del segon. Sense solució de continuïtat i sense cap senyal especial seguia l'epíleg (usatges 80-81). El capítol 81 acabava ja en el verso del segon foli. Escrits també per la mateixa mà seguien els usatges 83 i 84 que no presenten ni amb cap dels precedents ni entre ells el més tènue enllaç temàtic. Aquests dos usatges han d'ésser considerats com un petit apèndix antiquíssim. Potser procedien del mateix compilador que, quan hagué acabat la compilació i escrit ja l'epíleg, li van començar a sortir les llàstimes: és allò que ara en la correcció de proves d'impremta incorporem tranquil·lament al seu lloc o posem a l'addenda quan ja no hi ha altre remei. Potser havien estat escrits per una altra mà en l'original del compilador, però en el nostre còdex la mateixa mà que va escriure el cos dels usatges va escriure també els usatges 83 i 84. Després de l'usatge 84 venia l'annotació *Expliciunt usatici*, potser ja dins el foli tercer del plec. Més

tard una altra mà, aprofitant el que restava en blanc havia escrit els textos que després havien de constituir els usatges 85-90. El qui els va escriure ho va fer amb finalitats pràctiques: tenir reunits al final del codi una sèrie de principis de dret processal, quasi tots relatius al testimoniatge. Havien estat escrits en lletra més atapeïda i menuda i sense preocupacions calligràfiques. Per això i pel lloc que ocupaven després de l'*Expliciunt* es veia clar que era un afegitó. El jutge que els va escriure no volia fer-los passar per autèntics usatges ni pretenia d'enganyar ningú. Si després alguns copistes reproduïren aquests textos, d'altres en prescindiren. Finalment l'usatge 82 *Quicumque subdiaconum* que vol ésser una espècie de complement a allò que els usatges inicials (del 4 al 22) diuen sobre les esmenes, devia ocupar un lloc especial, potser al marge entre els capítols 81 i 83, potser a peu de plana.

Resumim la nostra teoria: en l'arquetipus dels manuscrits dels Usatges l'últim plec que contenia els capítols 76-90 —és a dir: els darrers capítols dels Usatges (76-79), l'epíleg (80-81), una addenda antigüíssima (83-84), un apèndix (85-90) i un text marginal o a peu de plana (82)— es va desprendre i va anar a parar entre el plec que acabava amb les darreres paraules de l'usatge 75 i el plec que començava amb les paraules inicials de l'usatge 91.

La hipòtesi que serveix de fonament a aquesta teoria és molt senzilla: el fet que els usatges 80-81, el contingut dels quals és el propi d'un epíleg, vagin seguits d'uns textos estranys a les fonts de la compilació, fa pensar que els uns constituïen veritablement un epíleg i els altres un apèndix unit a l'epíleg.

Quan es tornen a llegir els usatges en l'ordre així reconstruït —és a dir, 1-75, 91-138, 76-90— tot el codi adquireix un aspecte nou, un aspecte menys torturat.

Vaig omplir uns quants folis exposant aquesta teoria i els vaig passar al mestre Abadal. Hi exhauria encara més els arguments i contestava a les possibles objeccions. El nostre president va admetre immediatament que l'ordre primitiu era el que jo proposava. Ara, vaig tenir la sensació que no l'havia impressionat tant la força de l'argumentació com els resultats finals. Vaig comprendre llavors que aquesta teoria era una d'aquelles que s'imposen per elles mateixes. És suficient que algú les formuli d'una manera raonable, perquè siguin acceptades. El fet que l'ordre així reconstruït contribueixi a clarificar tan extraordinàriament el text dels Usatges, és l'argument més fort sobre la seva bondat.

Tanmateix a un filòleg la història d'un text l'interessa per ella mateixa. Calia, doncs, examinar si l'ordre primitiu havia deixat algun vestigi dins la tradició manuscrita. Sense haver fet cap examen sistemàtic dels manuscrits, els resultats han estat prou satisfactoris. Quatre manuscrits

presenten l'ordre teòricament establert o en certa manera el suposen. L'examen d'aquests manuscrits permet de fer altres petits descobriments al mateix temps que compliquen una mica més els problemes de transmissió del text.

Val a dir que l'examen d'aquests manuscrits, un per un i per ell sol, no hauria permès de reconstruir l'ordre dels usatges. En certa manera, la teoria que hem exposat és la que permet d'interpretar l'ordre de capítols que presenten els manuscrits; la teoria illumina l'ordre. De fet, l'ordre de capítols en el manuscrit de la Biblioteca Nacional i en el de l'Acadèmia de la Història havia ja estat publicat i era prou conegut. La cosa potser hauria estat diferent si s'haguessin pogut examinar els manuscrits ensems. Vull dir que almenys per a mi, la teoria ha estat confirmada per l'ordre de capítols que presenten certs manuscrits, però també em sembla que la teoria podia haver estat extreta de l'examen conjunt d'aquests quatre manuscrits.

Aquests manuscrits són els següents:

K CATALÀ. Barcelona. Arxiu de la Corona d'Aragó (Cancel·leria: Papers a incorporar, Legislació. Caixa I, núm. 1). Paper. Segona meitat del segle XIII. Escrit a línia tirada. Són dotze folis. Descrit molt sumàriament per Brocà. Aquests folis, numerats per una mà moderna amb xifres aràbigues del 26 al 37, devien formar en altre temps part d'un còdex miscellani. Malmès el còdex; una mà benemèrita va voler conservar els folis que contenien els Usatges. Escrit sobre paper amb lletra clara, però poc acurada, sense les caplletres dels capítols, molt deteriorat, el manuscrit té un aspecte molt pobre, que la mateixa restauració que l'ha salvat contribueix a donar-li. Sovint cal endevinar el que diu més que llegir-ho. L'escrivent no és l'autor de la traducció ni sembla que escrigui al dictat del traductor. Fa uns salts per homoioteleuton de gran extensió i altres faltes pròpies d'un copista. La traducció és, doncs, més antiga que el manuscrit. És absolutament independent de les altres traduccions catalanes conegudes: la continguda en el manuscrit de l'Escorial 2 III, 14 (s. XIII-XIV) i la del manuscrit del Museu Episcopal de Vic (s. XIII). Solament dos o tres manuscrits dels Usatges poden ésser considerats més antics.^{7 bis}

La traducció és molt literal, però ben feta i ben intel·ligible tot i que el traductor ha procurat de seguir l'ordre de mots del text llatí. En-

7 bis. Sobre aquest manuscrit vegeu ara la notícia que en dona F. Udina Martorell, *El sedimento visigodo en la Catalunya condal*, "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos", LXXVII, 2 (1974), p. 574.

cara que la cosa no vingui ara gaire a tomb, no puc resistir la temptació de donar-ne unes mostres que poden servir per valorar el seu interès lingüístic que, si no és extraordinari, és prou gran.

us. 40: Qui, si sabent, son senyor ab mà hò ab lenga ociurà hò son fil leyal, hò sa muler a él tirarà, o tolrà son casteyl e no-l retrà a él senes penyorament, hò li farà mal que no li pusca emenar, per .i. d'aquests, si prova[t] hò vençut en sirà, deu venir en mà de son senyor ab totes les coses, que per [él] ach, a fer sa voluntat, car gran bayà és.

us. 42: La postat del seu castell e fermament de dret en nula guisa no la contradisca hom a son senyor, axí com dar li deu postat e fer dret. E aytant com li ho contradirà sirà son bare. E si per açò mal pendrà no li sia emenat. E si-l senyor en açò aurà don hò messió farà, sia emenat del seu home.

us. 54: Cavaler veyl que no-s porà per si hilex defendre, hò pobre que no-s pot aparelar de batala, sia cregut per sacrament ha .v. onçes d'or de València.

us. 94-95: Car fer justícia dels malsfeytors dades solament són a les postats, çò és a ssaber, d'omeciis, d'aulteris, d'aquels qui donen verí, de ladres, de robadors, de baares e d'altres hòmens, <que facen aquela> que façan d'èls, axí com los serà semblant: Arencar peus e mans, trer uls, tenir preses en carcer lonc temps, a la derera, però, si obos sirà, lur cors penyar. A les fembres tolre nas e lambrots e horeles e mameles, e, si obs sirà, cremar e'l foc. E car la terra senes justícia no pot viure, per çò és dat a les postats fer justícia. E axí com és donat a èls justícia fer, axí sirà a èls léicit perdonar a qui-ls plaurà.

Tornant al nostre objectiu, l'ordre dels usatges en el manuscrit és el següent:

1-13, 15, 14, 17-46, 48-62, 64-75, 91-95, 98-99, 102-103, 97, 104-105, 100-101, 106-138, 76-81, 83-84.

Manquen tots els usatges, que hem vist que havien d'ésser considerats com a adventicis (63, 82, 85-90 i els que en la vulgata segueixen el 138); manca també el capítol 16 *Captus a curia*, que és un usatge que per la seva temàtica no acaba d'encaixar amb els que l'envolten. Sembla suggerit per l'usatge 15 *Capcio uero* i podia haver nascut al marge. Manca també el capítol 47, molt curt, però evidentment hi ha aquí un error de còpia per homoioteleuton. En la traducció catalana els capítols 46 i 47 podien molt bé acabar amb les mateixes paraules. Tampoc no

és significatiu l'ordre 15-14, car el presenten la major part dels manuscrits dels Usatges. Manca també el 96 que semblava formar una unitat amb el 97: reconeixen als bisbes certes prerrogatives judicials, especialment pel que fa al manteniment de la pau i treva. Cal posar en relleu que el 97 segueix al 103, i que el grup 100-101 segueix al 105.

El que ara importa sobretot és veure confirmat en un manuscrit que els grups 76-81, 83-84 ocupen el lloc que teòricament havien establert com a originari: després del 138, al final de la compilació.

El manuscrit presenta un tret arcaic: els usatges no són numerats ni, contra la major part dels manuscrits, porten cap epígraf. Solament els blancs destinats a les caplletres, que no foren traçades, indiquen la separació entre capítol i capítol. Quant a la divisió dels capítols és notable que els usatges 93-95 es presentin units en un de sol.

Cal advertir finalment que l'usatge 84 acaba al final de plana de l'últim foli verso. Teòricament, els usatges podien continuar en el foli següent perdut. Ara a mi em sembla que la mà benemèrita que va voler salvar els folis que contenia aquesta traducció, els va salvar tots.

Q CATALÀ. Barcelona. Col·legi d'Advocats de Barcelona (Vitr. II, 20.A 2119). Paper. Segle xv. Tinta negra esgrogueïda. Caplletres, calderons i rúbriques en vermell i groc. Lletra poc acurada, però clara. La traducció catalana, independent de les conegudes, és dolentíssima i sovint no té sentit. El manuscrit comença amb aquesta traducció, però manquen els folis 1, 3-4-5, 8-9-10. L'ordre dels capítols és el següent:

[...] 4-9 [...] 30-41 [...] 66-75, 91-95, 98-99, 96-97, 102-105, 100-101, 106-133, 99, 134-138, 76-81, 83-84.

L'ordre és essencialment el mateix que ofereix el K: el 75 va seguit del 91 i el grup 76-81, 83-84 segueix l'usatge 138 i clou la compilació. Contra el que passava a K, aquí l'usatge 84 acaba sobre la meitat del foli verso; queda en blanc tota la resta del foli i encara tot un altre. No sabem si el manuscrit contenia els capítols 16 i 63; el 96, que mancava a K, sí que hi és, però no en el seu lloc habitual; el 97, precedit ara del 96, ve després del 99, no després del 103; el 99 es repeteix després del 133. Com en el K, els capítols 100-101 segueixen al 105. Em sembla particular d'aquest manuscrit el fet que l'usatge 152 *Castrum*, que sabem que era una glossa a l'usatge 30, es trobi incorporat al final d'aquest capítol 30.

N LLATÍ. Madrid. Biblioteca Nacional (Ms. 12 691; abans Ff. 134). Pergami. S. xiv. Escrit a doble columna. Descriu a F. Fita — B. Oliver, *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y Valencia*. Vol. I: *Cortes de Cataluña*, Madrid 1896, apèndix IV, p. 815.

L'ordre dels capítols és el següent:

1-13, 15, 14, 17-62, 64, 63, 65-75, 91-95, 98-99, 102-103, 97, 104-112, 100-101, 113-118, 159, 119, 160, 120-133, 96, 134-138, 76-81, 83-84, 16, 161-163, 87b, 166, 82, 85-90, 145-146, 148, 147, 149-151, 139-140 i altres deu textos més, propis d'aquest manuscrit.

Per a la interpretació correcta d'aquest ordre cal assenyalar que els capítols 159 i 160 que envolten l'usatge 119, no són sinó reproducció literal dels textos de la *Lex Wisigothorum* que són alludits en aquest capítol 119.

El capítol 97 és al mateix lloc que en el manuscrit K; en canvi, els capítols 100-101, que a K i Q vénen després del 105, segueixen ara l'usatge 112, un lloc ben poc escaient car trenca la relació entre el 112 i el 113. Tampoc no és al seu lloc habitual el capítol 96, que manca en el ms. K.

El manuscrit confirma l'ordre establert, però conté un llarg apèndix. És molt interessant que aquest apèndix sigui iniciat pel capítol 16 (seguit d'altres petits textos adventicis) que manca en el ms. K. Això per una banda em sembla que confirma que en l'arquetipus es veia clar que els usatges acabaven en el capítol 84, encara que després seguissin altres textos, i per altra banda, que l'usatge 16 era una nota escrita al marge o a peu de plana recollida per l'escrivent després d'haver copiat el text originari. Un origen semblant han de tenir els capítols 161-163 i 166, molt breus i procedents de la *Lex Wisigothorum*.

Altrament no és necessari que la còpia de la qual procedeix aquest manuscrit fos feta quan encara no s'havia després l'últim plec de l'arquetipus; podia haver-se fet en qualsevol moment posterior, car el plec podia haver tomat al seu lloc primitiu o el copista podia haver advertit quin era l'ordre originari dels plecs.

Aquest manuscrit conté ja el que el manuscrit que examinarem tot seguit permet d'identificar com un altre apèndix (145-151) incorporat al mateix arquetipus.

H LLATÍ. Madrid. Acadèmia de la Història (signatura actual 9-9-7/2005). Paper. Final del segle XIII. Els usatges ocupen els vint primers folis. Escrit a línia tirada. Escriptura acurada i elegant, però sense pretensions. A partir del foli 9 les caplletres no foren traçades. No tots els capítols tenen epígrafs. Fou editat per A. Helfferich l'any 1858 (*Entstehung und Geschichte des Westgoten Rechts*, pp. 429-472) i el va tenir en compte J. Ficker (1886). El mateix Ramon d'Abadal em va cridar l'atenció sobre aquest manuscrit, en el qual l'usatge 75 va seguit del 91 i el 138 del 76, ordre que jo suposava que era l'originari, però altrament tot semblava revolt. L'ordre de capítols és el següent:

1-13, 15, 14, 17, 16, 18-41, [79-81, 83, 85-86, 82, 87-90, 145, 146, 148, 147, 149-151, 84, 152], 41-62, 64, 63, 65-75, 91-95, 98-99, 102-103, 97, 104-105, 100-101, 106-133, 96, 63, 134-138, 76-78, 139-140, 167-169, 144.

Aquest ordre solament en aparença és anàrquic i revolt. El manuscrit deu procedir de la darrera còpia feta de l'arquetipus, quan aquest estava ja molt deteriorat. El plec que s'havia després, el que començava amb el capítol 76, el trobem partit en dos: el primer foli que contenia els usatges 76-78 el trobem ara al seu lloc d'origen, després del capítol 138, però la resta ha anat a parar entre el foli que acabava amb les primeres paraules del capítol 41 (molt breu) i el següent. Si col·loquem allò que he posat entre parèntesi quadrat, a continuació del capítol 78, l'ordre és del tot semblant al dels altres tres manuscrits que hem vist. L'escrivent del còdex del qual procedeix H, en arribar al final de plana on hi havia els mots inicials de l'usatge 41 es trobà amb tres folis solts o mal units; acabà de copiar l'usatge 41 i es posà a copiar el contingut d'aquests folis. Quan arribà al final del 83, en lloc de continuar copiant el 84, preferí de copiar primer els altres textos que veia escrits per una mà més recent, per tal que el 84 continués essent el darrer. Després encara va voler incloure la nota que havia vist al marge de l'usatge 30, això és, el capítol 152 *Castrum*, que explica l'etimologia del mot *castrum* d'acord amb Isidor. Finalment continuà la seva tasca en el foli que s'iniciava amb els darrers mots de l'usatge 41. No es va recordar que aquest usatge 41 ja l'havia copiat i el tornà a copiar tot sencer. La repetició de l'usatge 41 és la clau d'aquesta interpretació i fa veure que el lloc que ocupen els usatges que he posat entre parèntesi quadrat, és producte d'un accident, és fortuït. Cal col·locar, doncs, l'usatge 79 (i els

que el segueixen en aquest manuscrit fins al 152), després del 78. Llavors l'ordre restablert és pràcticament el mateix que el dels altres tres manuscrits fins i tot en certs detalls. Com en el K, el 97 segueix el 103, i el grup 100-101 ve després del 105. Com en l'N el 96 segueix el 133. Per altra banda el 16 ve després del 17, i el 63 hi és copiat dues vegades, una després del 64, com en l'N, i una altra després del 133, 96. Cal observar que l'usatge 133 va seguit del 99 en el Q, del 96 en l'N i del 96 i 63 en l'H. Això no pot ésser fortuït. Cal tenir en compte que tots ells són usatges procedents de les treves i que el 133 comença amb el mot *Denique* com tancant una sèrie, altrament no gens clara.

Em sembla que de l'examen d'aquest manuscrit se'n poden treure dues conclusions de certa importància: la primera és que a l'arquetipus, els capítols 76-78 ocupaven exactament un foli recto i verso. Era, doncs, un codi de format petit, però no tant com el Paris. lat. 4792, potser del mateix segle XII, que fa 130 × 185 mm. En un codi de dimensions reduïdes, no té res d'estrany que sovint coincideixin principi de foli i principi de capítol. Poder determinar detalls materials dels arquetipus (lletra emprada o nombre de versos per foli, etc.), és un dels ideals de la crítica textual que poques vegades es poden aconseguir. L'altra conclusió és que quan es féu la còpia de la qual procedeix el manuscrit H, l'arquetipus contenia no solament l'apèndix 85-90, sinó també un altre, format pels usatges 145-151, escrit aprofitant el darrer foli, que havia restat en blanc, del plec que s'havia després. Aquest apèndix el presenta també l'N i el Paris. lat. 4792, el més antic dels Usatges.

Respecte als usatges 139-140, tradicionalment considerats els darrers, tots els manuscrits que els presenten, entre altres el de Paris del s. XII, ho fan al final. A mi em sembla que també procedeixen de l'arquetipus. Ara conjecturar que l'últim plec no es va desprendre sencer, sinó únicament els quatre folis interiors permetent així que al final del còdex restés encara un foli en blanc, on hom pogués anar afegint textos, em sembla que és conjecturar massa coses.

Les conclusions crec que es poden resumir així:

L'arquetipus dels Usatges era un còdex de caràcter oficial i pertanyia a la cúria judicial del comte. Era de format més aviat petit, car un dels folis començava amb la primera paraula de l'usatge 76 i acabava amb la darrera de l'usatge 78. Era escrit a línia tirada.

Contenia en els seus orígens, d'una manera global, els usatges següents i amb aquest ordre: 1-75, 91-138, 76-81, més un petit apèndix format pels capítols 83-84. D'aquest contingut global cal sostreure alguns capítols que procedeixen de notes marginals o a peu de plana, escrits per mans diferents en l'arquetipus mateix: amb tota seguretat l'u-

satge 63; molt probablement també els usatges 16 i 96. Semblen també procedir de notes marginals o a peu de plana els capítols 97, 100 i 101.

Els capítols 85-90 representen un apèndix antic i els capítols 145-151 un de més recent.

Procedeixen de notes marginals o a peu de plana, els capítols 82, 159-160 (nascuts aquests dos al marge del 119), el 152 (glossa a l'usatge 30) i segurament també els capítols 161-163, 166. També els capítols 139-140 procedeixen de l'arquetipus i potser també altres textos.

La discrepància que presenten la major part dels manuscrits, però no tots, respecte a l'ordre originari, es deu a un accident sofert per l'arquetipus que provocà el desplaçament de l'últim plec o dels quatre folis interns de l'últim plec.

Les discrepàncies que presenten els manuscrits entre ells respecte a l'absència o presència de determinats capítols, són degudes en gran part al moment en què era copiat l'arquetipus que anava adquirint amb els anys glosses i textos addicionals, però també al diferent criteri dels escriptors que copiaven o no allò que, escrit per una altra mà, era evident que no formava part de la redacció primitiva.

Algunes d'aquestes conclusions han d'ésser considerades com a provisionals i tot necessita d'ésser discutit. Solament l'examen i la collació dels manuscrits ens pot donar els elements per a la seva filiació i un text segur i net de glosses i interpolacions. Així, en el manuscrit llatí del Col·legi d'Advocats de Barcelona (vitr. I 92, A 2301), manquen certs petits fragments que procedeixen de glosses marginals: el capítol 152 *Castrum* està encara al marge de l'usatge 30; proporciona també algunes lectures òptimes. L'estudi dels manuscrits no solament proporcionarà els elements necessaris per a la determinació de glosses i interpolacions, sinó que també donarà sorpreses en aspectes que ara no podem preveure.

LA FORMACIÓ DEL CODI

La reconstrucció del primitiu ordre dels capítols dels Usatges obre noves perspectives en l'estudi de la formació del codi. Ens proporciona dades més segures sobre el criteri seguit en l'ordenació dels materials per temes i també sobre la manera d'utilitzar les fonts. Per altra banda, de la compilació ara tenim, a més del pròleg (us. 1-3), l'epíleg (us. 80-81). Pròleg i epíleg contemplen els Usatges des de fora i no pretenen ésser obra de cap legislador. Caldrà estudiar-los l'un en funció de l'altre.

Dèiem al començament d'aquest estudi que el codi dels Usatges és el producte d'una compilació. Ara, una compilació suposa un compila-

dor. Llavors és natural que hagi estat atribuït al compilador tot allò que en el codi sembla adventici o manipulat: articles elaborats de nou, adaptacions i retocs en els textos anteriors, consideracions justificatives i judicis de valor. Així, Besta, parlant del compilador, podia anomenarlo “el manipulador del segle XII”.

Hi hauria hagut, doncs, per una part unes disposicions legals i per l'altra un compilador més o menys manifest. A mi em sembla que les coses són bastant més complicades i que la compilació és el resultat d'un llarg procés d'elaboració portada a terme dins la cúria comtal. Abadal en la seva teoria sobre els Usatges, tal com l'exposa en el seu *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*,⁸ evita de parlar d'un compilador: “Cal acceptar, d'una vegada”, diu, “que la compilació dels Usatges, tal com ens ha estat transmesa, no és pas obra de Ramon Berenguer I ni dels seus successors immediats, sinó que és una creació dels legistes romanitzats de la cúria de Ramon Berenguer IV. Foren ells qui . . . vers 1150, crearen la teoria del Principat . . .” i més endavant parla d'uns Usatges “adaptats a la teoria del Principat per l'autor o pels autors de la compilació, vers el 1150”. Quan Abadal parlava de legistes o dels autors de la compilació en plural, no crec que pensés tant en una comissió per la compilació de lleis, costums i consuetuds —cosa potser menys anacrònica del que sembla—, sinó més aviat en un procés indefinit, però complex.

A mi em sembla que un examen formal del text ens permetrà si més no, de fer alguna conjectura prou ben fonamentada sobre aquest procés de formació i de determinar-ne algunes etapes.

En l'aspecte formal, en el codi dels Usatges hi ha de tot. Estilísticament els primers capítols —del 4 fins al 59— són molt ben pastats, de manera que solament un examen minuciós ens permet de descobrir fonts diverses i allà on acaba un nucli legislatiu i en comença un altre. Diríem que són obra d'un compilador que sap el seu ofici i que l'entén en el sentit que cal donar al codi una coherència formal, tot i respectant l'esperit de les antigues lleis. Tothom ha vist que dins el codi aquests primers capítols (4-59) presenten uns trets especials; no cal insistir-hi. Però en arribar a l'usatge 60 comencen les sorpreses: *Omnes quippe naues Barchinonam uenientes uel recedentes... sint in pace et tregua sub defensione principis Barchinonensis*. Contrasta el canvi bruscat del tema —acaben les lleis i costums judicials i comencen les constitucions— amb l'ús de la partícula d'enllaç *quippe* que suposa un altre

8. Ramon d'Abadal i de Vinyals, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya* (traducció de X. Fort i R. Pinyol), Barcelona, Ed. 62, 1972, p. 65. La versió castellana (publicada en el volum XIV de la *Historia de España*, Madrid, Espasa Calpe), és de 1966.

context. Aquest *quippe* procedeix sens dubte de la font on devia encaixar bé. El capítol següent és introduït amb els mots *Item statuerunt ut*, quan des de l'usatge 4 no s'havia fet cap mena d'esment dels legisladors. Aquestes paraules poden procedir directament d'un capítol de constitució car amb aquesta fórmula o amb una fórmula semblant, com és ara *Item constitutum est*, comencen sovint els diferents capítols de les constitucions de pau i treva redactades, per dir-ho d'alguna manera, en forma d'acta, i l'usatge 61 és certament un capítol de pau i treva: *Item statuerunt ut omnes homines habeant sinceram treguam et ueram pacem a monte Cathano usque ad castrum Felix...* Si en arribar a aquest capítol el compilador hagués trobat convenient de recordar els legisladors, ho hauria fet amb una fórmula més solemne que amb aquest *Item statuerunt ut* que els alludeix de passada, sense tan sols ni esmentar-los. Però no era pas aquí sinó en el capítol anterior on, en tot cas, hauria estat justificada una menció a l'autoritat legislativa. Si més no, en l'usatge 61 aquesta fórmula, que després trobarem en altres capítols, procedeix de l'original. El 62 no té encapçalament especial i el 63 és una interpolació posterior a la compilació. L'usatge 64 —que forma unitat amb el 65 i el 66— ens proporciona una altra sorpresa: és l'únic capítol que presenta un preàmbul de certa extensió i ambició; és el cèlebre *Quoniam per iniquum principem et sine ueritate et sine iusticia...* Però ofereix encara una altra novetat: fou redactat en primera persona del plural (*mandamus, precipimus, statuimus*). Solament l'usatge 67 *Item statuimus* que el segueix, el nucli format pels usatges 74-75 i l'usatge 119, són redactats en primera persona del plural (almenys són els únics en què la primera persona del plural ha deixat rastre). No sembla gaire arriscat d'afirmar que en aquests quatre usatges o nuclis la primera persona procedeix també de les fonts del compilador. Fins ara, i a partir de l'usatge 60 el compilador se'ns mostra com una persona extraordinàriament respectuosa amb les seves fonts; si les trosseja, ho fa per obtenir una coherència temàtica, però no el preocupa la coherència formal: respecta les partícules d'enllaç i les fórmules introductòries dels capítols que, com *Item statuerunt*, troba en les seves fonts; si les seves fonts són redactades en primera persona, ho deixa així encara que la cosa contrasti amb els usatges que envolten aquests capítols. El caràcter bigarrat del codi —a partir de l'usatge 60— és una garantia de fidelitat.

Però en arribar a l'usatge 71 ens trobem amb una altra sorpresa; el capítol comença així: *Per bonum usaticum et bene ab hominibus illorum auctorizatum, statuerunt sepedicti principes ut omnes homines seniores habentes nullo ingenio uel racione... gaytent personas eorum nec enalcent...* És difícil de creure que l'encapçalament d'aquest usatge procedeixi directament d'una llei o d'un capítol d'una llei. Però el

cap. 71 no és pas l'únic a oferir encapçalaments de caràcter narratiu; el 91 comença: *Auctoritate et rogatu omnium illorum uirorum constituerunt sepedicti principes R. et A. ut omnes homines... ad potestatem uenientes... habuissent... per omnes dies et noctes pacem et treguam et fuissent securi ab omnibus illorum inimicis*. El caràcter narratiu i històric resta aquí subratllat per l'ús de formes de passat: *habuissent* en lloc de *habeant*; *fuissent* en lloc de *sint*. No és així com parlen les lleis. L'usatge 124 és ja descaradament una notícia històrica amb tots els temps en passat: *Alium namque supradicti principes nobilem et honestum et utilem miserunt usaticum quem illi tenuerunt et successoribus eorum tenere in perpetuum mandauerunt, scilicet ut tenerent curiam et magnam familiam... et manutenerent oppressum et occurrerent obresso; et quando uellent edere, facerent cornare ut nobiles et ignobiles uenissent prandere; et ibi distribuere pallias . . . et ibi facerent nouellos milites*. Tampoc no poden procedir directament de textos de caràcter legislatiu, encapçalaments com el de l'ús. 130 amb judicis de valor semblants als que presenta el capítol 124 que acabem de mencionar: *statuerunt etiam prefati principes et recognouerunt esse bonam fidem ut omnes homines postquam quemlibet habuerint salutatum uel osculatum nullo ingenio aliquid ipsa die ei forisfaciat...*; o el del 131: *similiter nempè statuerunt ac bonum causimentum esse laudauerunt ut si quis cum alio hospitauerit... .vij. diebus ab illius damno se omnino abstineat*. Cal prendre nota que aquests dos darrers capítols juntament amb el capítol 132 (*Constituerunt igitur ut si quis cum alio ierit... adiuuet eum prout melius poterit... contra cunctos homines, etiam contra seniores suos*) semblen formar una unitat.

Si evidentment aquests encapçalaments, que sovint deixen entreveure una tendència cap a un estil narratiu, no poden procedir literalment de disposicions legals, perquè, com dèiem, no és així com parlen les lleis, tampoc no semblen deguts a una iniciativa del compilador —i aquí entenc per compilador la persona que va donar als Usatges, en allò que és essencial, l'estructura amb la qual ens han pervingut—. Són fórmules massa detonants dins l'estil dels Usatges i contribueixen massa ostensiblement a la incoherència formal del codi —cosa que semblava que s'havia volgut evitar fins a l'usatge 60— per ser obra d'un compilador del qual més aviat s'esperava una activitat unificadora. Tampoc no es poden explicar com un recurs per part del compilador per a atribuir als prínceps unes disposicions no escrites mai abans i fer-les passar així com a autèntiques i ben sancionades; el compilador que mai ningú no ha presentat com un home neci, sabia perfectament que no era aquest l'estil dels textos legals. Per què havia de posar una marca semblant a allò que era invenció seva, si tenia al seu abast fórmules com

Item statuerunt ut que no comprometien a res? Altrament, els Usatges amb encapçalaments de tendència narrativa i amb judicis de valor no són dels que tenen especial transcendència jurídica o política. Si fossin obra del compilador també resultaria una mica estrany trobar aquests usatges tan espaiats dins del codi, sobretot quan presenten una certa unitat temàtica, car la major part es poden relacionar amb la pau i treva i quasi tots són fortament impregnats d'un esperit cavalleresc i s'hi reflecteix la moral del cavaller.

Em sembla que la clau que resol l'enigma de la procedència d'aquests usatges ens la dóna el capítol 133. Aquest usatge, immediatament precedit del nucli 130-132 d'acusada tendència narrativa, és ell mateix una notícia històrica i no pretén d'ésser altra cosa; diu: *Denique sepe dicti principes apud Barchinonam commorantes in ecclesia Sancte Crucis Sancteque martiris Eulalie una cum consilio et auxilio episcoporum suorum... B. barchinonensis et G. ausonensis et B. gerundensis ... et acclamatione illorum terre magnatum... confirmauerunt pacem et treguam Domini et statuerunt illam teneri in eorum patria omni tempore...* Aquí allò que sorprèn és el mot *Denique* que encapçala l'usatge. Per què "finalment" ("a la perfi" que diuen les traduccions catalanes) si els usatges continuen?

Aquest *Denique* no ens pot deixar indiferents. Necessita i demana i exigeix una explicació. Un hom no comença un capítol d'un reglament, d'unes normes o d'un text legal qualsevol amb un mot que vulgui dir "finalment", si aquest capítol no és el darrer. Una cosa em sembla segura, que aquest *Denique* marca el final d'un text. Ara, si aquest *Denique* fos iniciativa del nostre compilador, hauríem d'admetre que la compilació general dels Usatges en altres temps acabava aquí. Tot allò que segueix (us. 134-138, més 76-79) seria un llarg apèndix. Però també s'hauria d'admetre que tot el codi tenia una altra estructura, una estructura tal que tots aquests usatges de tendència narrativa hi encaixessin i no hi fossin desconcertants, o, amb altres paraules, una estructura tal que no causés cap sorpresa el fet que l'últim capítol contingué una notícia històrica i que aquesta notícia històrica comencés amb el mot *Denique*. Llavors aquella compilació ja no podríem dir que fos la nostra. La conclusió seria que la nostra compilació en suposa una altra, no solament més breu, sinó també estructurada d'una manera molt diferent.

No crec que aquesta sigui l'explicació més satisfactòria. A mi em sembla més aviat que la compilació que tenim i llegim és, per dir-ho amb pocs mots, una compilació de compilacions. El nostre compilador, el que va deixar el codi tal com el llegim, disposava —entre altres coses, naturalment— de dues compilacions prèvies. Disposava, d'una part, d'una compilació de lleis i costums. Sobre aquesta compilació descansa

el nucli format pels usatges 4-59, que, com hem vist, presenta una gran coherència interna i formal. L'estructura d'aquesta compilació va ésser respectada pel nostre compilador, sense que això vulgui dir que la reproduís exactament. Però disposava també d'una altra compilació, una compilació de constitucions i especialment de constitucions de pau i treva. Potser es tractava més aviat d'un intent de compilació no del tot reeixit i de difusió escassa. Aquesta segona compilació, que volia ésser un complement de la primera, tenia una estructura narrativa, potser imposada per la necessitat de resumir i de refondre per tal d'evitar repeticions. L'autor d'aquesta compilació tenia fusta d'historiador: la seva obra no era la d'un simple compilador; era el fruit de les seves investigacions i la presentava com a tal. Si de vegades reproduïa literalment les seves fonts i d'altres donava notícies de caràcter històric absolutament verídiques (us. 133), em temo que a estones no li faltava tampoc imaginació (us. 124). Tenia també una tendència a emetre judicis de valor i a cercar motivacions. Com hem vist, el seu estil característic ha deixat una forta empremta en alguns usatges, el 71, 91, 124, 130-132 i encara hi podem afegir el 76. Però d'altres que no presenten aquesta empremta tan profunda deuen procedir d'aquesta font que, per altra banda, devia contenir textos no incorporats al codi actual. Cal renunciar ara i ací a reconstruir aquesta compilació de constitucions: per fer-ho, encara que fos parcialment i amb moltes vacil·lacions, caldria comptar amb una bona edició crítica. Per la nostra finalitat és suficient dir que contenia els capítols suara mencionats i que acabava amb l'usatge 133 *Denique*, probablement precedit immediatament dels capítols 130-132.

El nostre compilador disposava, doncs, de dues compilacions prèvies que es complementaven, però també d'altres fonts, textos jurídics i legals en gran part potser posteriors a aquelles compilacions. La finalitat de la compilació definitiva era la de reunir en un sol còdex de fàcil consulta totes les lleis, els costums i les constitucions que interessaven a la cúria judicial del comte. El compilador va mantenir l'estructura de la compilació de lleis i costums judicials que ja era un text quasi oficial i ben elaborat, però va trossejar totes les altres fonts per tal d'obtenir un ordre temàtic d'acord amb el seu esquema mental, i va anar col·locant cada fragment en el lloc que li esqueia o que creia que li esqueia. L'operació la va portar a terme força mecànicament i el resultat fou la formació d'un codi formalment desconcertant. Ara el caràcter bigarrat del codi i la seva mateixa incoherència formal, demostren que el darrer compilador era home respectuós amb les seves fonts, però també que era home de poca empenya jurídica i potser sense gaires recursos retòrics.

Ací cal dir que el professor Font i Rius, que dins la comissió per a l'estudi dels Usatges estudiava les constitucions de pau i treva com a

font del codi, havia insinuat molt abans que jo formulés aquesta teoria, que l'elaboració de certs usatges que atribuïem al nostre compilador podia haver estat feta amb anterioritat per un altre jurista.

Així arribem a la conclusió que el compilador treballava no solament sobre fonts legals sinó també sobre textos ja prèviament elaborats i codificats.

L'anàlisi del pròleg i de l'epíleg ens porta a una conclusió semblant respecte a la formació del codi. Ni l'un ni l'altre semblen obra del compilador. Estudiem primer el pròleg (caps. 1-3) que cal distingir del preàmbul (cap. 4). El pròleg, com ja hem dit, contempla els Usatges des de fora. No és, ni pretén d'ésser obra legislativa. Ara, curt com és, és també incoherent. La primera part (caps. 1-2) va per un camí i la segona (cap. 3) va per un altre. El capítol primer, que forma unitat amb el segon, és una notícia històrica que no ens porta enlloc i ens deixa més aviat perplexos:

Antequam usatici fuissent missi solebant iudices iudicare ut cuncta malefacta fuissent omni tempore emendata, si non potuerunt esse neclecta, per sacramentum et per batalliam uel per aquam frigidam siue calidam, ita dicendo: "Iuro ego ille tibi illo quod hec malefacta que tibi feci, sic ea tibi feci ad meum directum et in tuo neclecto quod tibi illa emendare non debeo per deum et per hec quatuor euangelia"; et inde stetissent ad bellum uel ad unum ex supradictis iudiciis, scilicet aque frigide uel calide. Homicidium uel cucucia quod non possunt esse neclecta, fuissent secundum leges et mores iudicata et emendata siue uindicata.

Deixant a part la seva visió simplista de la situació judicial i jurídica del país abans que fossin promulgats els Usatges, el text no ens diu si aquest estat de coses resultava intolerable i calia canviar-lo o si allò que calia era més aviat sotmetre'l a unes normes. Com que el jurament sostingut per batalla continua tenint un gran paper dins els Usatges, el lector no sap cap on va el text. És una història inconclusa: acaba precisament quan hom esperava que comencés a parlar d'allò que veritablement interessava: dels Usatges, del seu sentit i de les circumstàncies històriques i jurídiques que determinaren la seva creació.

La segona part del pròleg (cap. 3) sembla ignorar la primera. Comença i acaba. Amb poques paraules diu tot el que vol dir. Es basta tot sol. Alguns manuscrits fan patent això tot encapçalant aquest usatge amb rúbriques com *Incipit prologus* o *Així comence lo pròlech*.

Cum dominus Raimundus Berengarius uetus, comes et marchio Barochinonensis atque Hispanie subiugator, habuit honorem et uidit et cognouit quod in omnibus causis et negociis ipsius patrie leges gotice non possent obseruari et etiam uidit multas querimonias et placita que ipse leges specialiter non iudicabant, laudo et consilio suorum proborum hominum, una cum prudentissima ac sapientissima coniuge sua Adalmode constituit et misit usaticos cum quibus fuissent omnes querimonie et malefacta in eis inserta, districta et placitata et iudicata atque ordinata seu etiam emendata uel uindicata. Hoc enim fecit auctoritate Libri iudicis qui dicit: "Sane adiciendi legis, si iusta nouitas causarum exegerit, principalis electio licentiam habebit". "Et potestatis regie discretionem tractetur qualiter exhortum negocium legibus inseratur". "Et sola uero potestas regia erit in omnibus libera, qualemcumque iusserit in placitis inserere penam". Et usatici quos misit incipiunt ita.

Aquí tot està ben estructurat, el contingut i la forma gramatical. Res no hi és gratuït: així el *subiugator Hispanie* cal posar-lo en relació amb el *habuit honorem*. El comte, doncs, adquirí la força que dona el prestigi i l'autoritat moral i llavors veié que les lleis gòtiques haviem quedat desfasades: ni podien ésser observades ni preveïen els litigis i els conflictes jurídics que la nova estructura de la societat i la seva dinàmica suscitaven. Calia emetre noves lleis, però no ho va fer d'una manera arbitrària sinó amb l'aprovació i consell dels prohoms, i d'acord i conjuntament amb la seva muller, dona prudent i sàvia. Altrament va obrar amb tota legalitat, car les mateixes lleis gòtiques li atorgaven el poder de promulgar noves lleis, d'inserir-hi noves causes i d'establir noves penes.

A l'autor d'aquesta segona part del pròleg el preocupa una sola cosa: justificar els Usatges davant el prestigi jurídic de la *Lex*; la seva argumentació és clara: són necessaris i són legals.

Em sembla que no cal insistir més sobre la manca de coherència entre la primera i la segona part del pròleg. Són textos independents i l'autor de la primera part no pot ésser el mateix que el de la segona; tampoc no cal insistir-hi: *res iam se ipsa defendit*.

Aleshores ens trobem que l'autor de la segona part no pot ésser tampoc el nostre compilador, és a dir, aquell que va deixar el codi tal com el llegim. Si el compilador hagués redactat la segona part del pròleg, el veritable pròleg, de cap manera hauria fet malbé la seva pròpia obra tan ben reeixida posant-li al davant una notícia històrica sense substància. Si un fa un pròleg és per posar-lo al davant de l'obra. Tampoc no és gaire versemblant que el compilador fos l'autor de la primera part que no va enlloc ni té una finalitat clara. La dificultat desapareix si partim de la hipòtesi que el compilador disposava de dues compila-

cions prèvies, cada una amb el seu pròleg. El compilador es va limitar a juxtaposar els pròlegs respectius. Veiem aquí també un home extraordinàriament respectuós amb les seves fonts i actuant massa automàticament; es va limitar potser a mutilar el pròleg *Antequam usatici fuissent missi*, perquè allò que seguia hauria resultat superflu, si transcrivia també, com volia, el segon pròleg *Cum dominus*. Naturalment altres hipòtesis són també possibles. El primer pròleg presenta cert desgavell gramatical propi d'una glossa més o menys improvisada. Seria una glossa inicial que tindria com a finalitat no confessada fer, com tantes glosses, una ostentació vàcua d'erudició i transmetre una fórmula de jurament, fórmula de jurament que, sigui dit de passada, no servia quan una de les parts —i aquest era el cas més freqüent pel que sabem— negava els fets que li imputava l'altra. Ara, si l'usatge inicial és una glossa, la tradició manuscrita ens veda de considerar-lo com una glossa feta sobre la nostra compilació.⁹ Seria una glossa anterior incorporada al text pel nostre compilador. Sempre arribem a la mateixa conclusió: el nostre compilador treballava sobre textos ja elaborats, i fins i tot amb glosses. Sigui com sigui, ara ni tan sols li podem atribuir el pròleg *Cum dominus*.

De l'anàlisi de l'epíleg, jo, ara per ara, no gosaria treure'n gaires conclusions. Però sí que voldria posar en relleu que, com el pròleg, contempla l'usatge des de fora i que igualment es compon de dos textos independents. Com dèiem planes enrera, el capítol 80 *Iudicium in curia datum* és una apassionada apologia de la cúria judicial del comte. Diu que el judici emès per la cúria, o per un jutge elegit per la cúria, per tothom i en tot temps sigui acceptat i obeït. Que ningú no gosi recusar-lo i si algú ho fa, que caigui a mans del príncep, ell i tot allò que té, perquè el príncep en faci el que vulgui: "per sa voluntat a fer". Per què aquest rigor? L'argumentació amb clímax ben estudiat és tallant: "Qui rebutja el judici de la cúria, tracta la cúria de falsa, i qui tracta la cúria de falsa, damna el príncep, i qui vol damnar el príncep, sigui punit i damnat per sempre ell i tota la seva progènie". I res més? Sí, encara hi ha un altre argument: "orat és i sense seny qui vol resistir o contrastar al saber i a la ciència de la cúria on hi ha prínceps, bisbes, abats, comtes, vescomtes, comdors, vasvassors, filòsofs, savis i jutges". Com veiem, no es queda curt.

El capítol 81 *Iudicia Curia* també diu que els judicis de la cúria hauran d'ésser acceptats però el to i les raons són unes altres: "els judi-

9. Parteixo de la base que l'arquetipus, si no era estrictament l'original, reproduïa força fidelment l'obra del nostre compilador. Si no fos així, el procés d'elaboració del codi seria encara més llarg i complicat.

cis de la cúria i els usatges han d'ésser acceptats (*debent accepti esse*) i obeïts de bon grat (*gratis*). Per què? Perquè no han estat emesos sinó per raó de la severitat de la Llei gòtica: pledejar tothom pot, però no tots poden pagar les esmenes assenyalades per les lleis. I encara dóna una altra raó: les lleis jutgen tots els homes igualment: res no jutgen entre vassall i senyor, car les lleis desconeixen l'homenatge.

Dues mentalitats i dues mans. Però cal també fer observar una limitació en el capítol 81; parla solament de la temàtica pròpia dels 59 primers usatges: esmenes i homenatge.

Contra el que hagi pogut semblar, jo no em faré fort defensant aquesta meua teoria sobre la formació dels Usatges, segons la qual el codi és, entre altres coses, una compilació de compilacions, i que per això presenta dos pròlegs i dos epílegs. El que vull dir és que cal explicar d'alguna manera o altra la incoherència formal —i també interna— que presenta el codi i el seu aspecte desconcertant. El que sí sostinc és que el compilador, la persona que va donar al codi l'estructura amb la qual ens ha pervingut, treballava no solament sobre textos legals, sinó també sobre textos prèviament elaborats dins la cúria comtal, i encara que la compilació que tenim és el resultat d'un llarg procés d'elaboració i d'activitat codificadora en què intervingueren mans diverses i no estrictament coetànies; també em sembla que cal desmitificar l'obra del compilador i no atribuir-li ni idees jurídiques ni manipulacions de certa transcendència.

LA CRONOLOGIA DEL CODI

El problema de la cronologia del codi dels Usatges presenta ara un aspecte nou perquè no es tracta solament d'establir la data de la nostra compilació, sinó també la de tot el procés de codificació que la precedí. En aquest sentit podem parlar de tot un període o, potser millor, de diversos moments d'activitat codificadora. Ara bé, els primers intents de codificació no han de coincidir necessàriament amb una minva de l'activitat legislativa. Són coses fins a cert punt independents; dic fins a cert punt perquè, si teòricament la codificació constitueix un fre a la creació de noves lleis, en la pràctica l'activitat legislativa i l'activitat codificadora poden àdhuc estimular-se l'una a l'altra.

Des d'ara vull dir que els resultats de les meves recerques per tal de fixar una cronologia a aquesta activitat codificadora han estat ben migrats. Ens haurem de limitar a fer algunes consideracions i a assenyalar certs indicis. Però també cal advertir que aquestes recerques les he dutes a terme d'una manera ben poc sistemàtica i amb els elements que

l'atzar m'ha proporcionat. Segurament molts d'altres se m'han escapat.

Potser la primera menció explícita dels Usatges de la cúria de Barcelona és la continguda en el conveni entre el normand Robert i Bernat de Tort, arquebisbe de Tarragona, fet el 4 de gener de 1148.¹⁰ Robert, que és nomenat *Tarraconensis comes* es compromet entre altres coses a elegir amb el consell de l'arquebisbe cada any, el dimecres de cendra, dos dels habitants de la ciutat de Tarragona perquè administrin justícia. Aquests jutges, diu, jutjaran els afers de la ciutat segons les lleis i les consuetuds de la cúria de Barcelona: *iudicabunt supradicti iudices negotia ciuitatis secundum leges et consuetudines Barchinonensis curie*. Tretze mesos després, el 9 de febrer de 1149, en la donació pactada de la ciutat i territori de Tarragona que fa l'arquebisbe a Robert, que ara és nomenat *princeps Tarraconensis*, es repeteix amb petites variants la clàusula:¹¹ *Iudicabunt supradicti iudices negotia ciuitatis et territorii secundum leges et bonas consuetudines Barchinonensis curie*.

La cosa té la seva petita història perquè allò que s'havia previst per a Tarragona eren unes lleis especials que havien de ser instituídes per Oleguer, segons es fa constar a la carta de donació de la ciutat de Tarragona que Ramon Berenguer III va fer al bisbe de Barcelona el dia 23 de gener de 1118.¹² Els futurs habitants de Tarragona *iudicentur et distringantur, ubi opus fuerit, secundum leges et mores et constitutiones quas uos ibi constitueritis; aliter a nemine hominum distringantur siue iudicentur*. Tanmateix la reconstrucció i repoblació de Tarragona, com és ben sabut, no va ésser ni fàcil ni ràpida. Quan onze anys més tard (14 de març de 1129) l'arquebisbe Oleguer, *consilio et fauore Raymundi comitis*, constituí i nomenà Robert príncep de la ciutat de Tarragona, es va incloure en el conveni,¹³ que en realitat estableix una mena de principat, una clàusula consemblant: *disponas et regas et iudices homines qui illuc conuenerint cum timore Dei et iusticia secundum leges et bonas consuetudines quas ibi communi consilio constituerimus*. No parla de *constitutiones*.

Tot això em sembla que mereix un petit comentari. Sorpren la precisió jurídica del diploma de 1118 quan parla de les *leges et mores et constitutiones* que han d'ésser establertes a Tarragona. Per mi no hi ha cap mena de dubte que la frase implica que a Barcelona hi havia unes *leges et mores et constitutiones*. Tampoc no em sembla massa aventu-

10. J. M. Font i Rius, *Cartas de Población y franquicia de Cataluña*, Barcelona 1969, I, 1, doc. 66, p. 108.

11. Ed. Font i Rius, *ob. cit.*, doc. 69, p. 113.

12. Ed. Font i Rius, *ob. cit.*, doc. 49, p. 82.

13. Ed. Font i Rius, *ob. cit.*, doc. 51, p. 88.

rat de deduir d'aquesta mateixa frase que a Barcelona una cosa eren les lleis i els costums judicials, i una altra les constitucions com les de pau i treva i altres més generals que afecten al bé de la comunitat i de la terra i encara a l'estatut del príncep. També sembla clar que quan es parla de *mores* no es fa referència precisament al *ius non scriptum*. Si Ramon Berenguer III deixa a mans del bisbe Oleguer l'establiment de noves lleis i costums i constitucions per a Tarragona, ¿era perquè els Usatges de Barcelona es trobaren en un estat de codificació incipient de manera que no era possible de reunir-los d'una manera clara en un sol còdex i no havien encara adquirit el prestigi de les coses ben arrelades, o més aviat era perquè l'esperit dels Usatges s'adeia poc als nous temps i a la necessitat de disposar d'unes lleis que havien d'afectar sobretot a ciutadans? Per mi és cosa que fa de mal contestar: potser per totes dues raons o potser per cap de les dues. Cal recordar, això no obstant, que els Usatges de Barcelona, no són els Usatges de la ciutat de Barcelona, sinó els Usatges de la cúria judicial del comtat de Barcelona, que se les ha d'heure sobretot amb els problemes derivats del sistema feudal. Una ciutat com Tarragona necessitava menys lleis i més actualitzades; sembla que el comte i el bisbe volien fer les coses ben fetes des d'un principi i no limitar-se a atorgar una simple carta de franquícia, com més tard es féu respecte a Tortosa i Lleida. La cosa fracassà i l'any 1148 foren adoptats els Usatges de Barcelona.

També cal remarcar que si l'any 1118 els Usatges de Barcelona no estaven convenientment codificats de manera que no era possible de presentar un còdex que ell tot sol els continguéssin tots i d'on es poguessin extreure còpies, sinó que constituïen més aviat una col·lecció poc estructurada, la clàusula —tan precisa i madura jurídicament— del diploma d'aquest any on s'atorga al bisbe Oleguer la facultat d'establir lleis i costums i constitucions, ens diu ella sola clarament que a la cúria de Ramon Berenguer III existien juristes prou aptes per dur a bon terme la codificació.

Confirma aquesta impressió el fet que l'any següent, 1119, és atribuïda a la cúria del comte una de les seves funcions més altes i característiques d'acord amb l'esperit dels Usatges: la de fer d'àrbitre en els conflictes entre el comte i els seus vassalls; pel maig de 1119 Ramon Berenguer III destitueix el vescomte de Cardona, Bernat Amat, en la seva possessió dels castells de Tamarit i Cubelles, perquè n'havia negligit la guàrdia i custòdia, i els dona a Fortuny i Beatriu, padrastres de Bernat.¹⁴ El comte preveu un conflicte i en la mateixa carta de dona-

14. ACA, pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 313; ed. F. Miquel Rosell, *Liber Feudorum Maior*, Barcelona 1945-47, vol. I, doc. 211, p. 218. Sobre la figura de Bernat Amat, casat amb Almodis, germana de Ramon Berenguer III, que va

ció estableix que les reclamacions que pugui fer Bernat Amat siguin ateses a judici dels nobles de la seva cúria: *si uero predictus uicecomes aut filii eius aut Deusdedit, frater eius, requisierint ipsum honorem aliquando, primum emendent ipsi Fortunio et uxori eius quicquid ibi de suo expensum habuerint, et postmodum, si quam ibi iusticiam uel directum habuerint, consequantur sicut laudauerint nobiles homines nostre curie.*

També és ben significatiu que Oleguer, l'any 1129, nomenés el normand Robert príncep (en realitat copríncep) de Tarragona: *consilio et fauore praedicti Raymundi comitis... te, uenerabilem uirum et strenuum militem, ipsius ecclesiae et nostrum hominio et sacramento fidelem, carissime Roberte, ipsius ciuitatis principem constituimus.* El de prínceps no era un títol conflictiu com hauria estat el de comes. És una titulació que queda fora de la jerarquia feudal i permet en canvi d'associar-lo a una idea de sobirania, sobretot en matèria legislativa; ja els comtes de Barcelona s'havien autotitulat prínceps quan volien indicar que, bé que no reis, eren sobirans, que no hi havia autoritat efectiva damunt d'ells. És com a príncep que Robert hauria pogut establir una legislació per Tarragona.

Tot això contribueix a portar-nos al convenciment que les condicions necessàries per l'existència dels Usatges com a cos legal codificat es reunien ja en temps de Ramon Berenguer III. Ja es parla de lleis i costums i de constitucions; ja veiem la cúria proveïda de prestigi judicial i la idea del príncep associada amb la de la sobirania. És clar que una cosa era la teoria forjada per juristes i una altra la pràctica.

Tanmateix la primera al·lusió explícita dels Usatges de Barcelona és del 1148, en el conveni ja mencionat entre l'arquebisbe de Tarragona, Bernat de Tort, i Robert. Després els Usatges són mencionats en alguns judicis dels primers anys de la segona meitat del mateix segle XII.

És especialment interessant el judici celebrat cap a l'any 1151 entre Ramon Berenguer IV i Galceran de Sales.¹⁵ El diploma comença amb aquestes paraules: *hoc est iudicium a Barchinonensi curia legaliter et usualiter datum.* Amb l'adverbi *legaliter*, "segons la llei", es fa al·lusió sens dubte a la *Lex Visigothorum*, això és a la *Lex* per antonomàsia; per *usualiter* cal entendre "segons els usatges de la cúria". En una ocasió, quan en judici s'aplica la *Lex* es fa constar amb les paraules "*sicut*

acompanyar el comte a les Balears el 1114, i gran personatge a la cort de Ramon Berenguer IV, vegeu Santiago Sobrequés, *Els barons de Catalunya*, Barcelona 1957, p. 53 on fa àmplia referència al diploma que alludim.

15. ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 12 s.d., publicat per F. Miquel Rosell, *ob. cit.*, vol. II, doc. 511, p. 24.

continentur in lege" i en altres dues es fa constar que s'apliquen els usatges amb les paraules: "*sicut in lege usuaria continentur*" i "*secundum legem usariam*". Cal remarcar l'ús del singular *lex*.

Dins el judici hi ha al·lusions als usatges 34, 66, 69, 73, 93 i 104. Algunes d'aquestes al·lusions són molt clares. En la resolució que diu "*iudicauit predicta curia quod, si comes poterit probare per idoneos testes quod Gaucerandus ei fallisset de suis ostibus et caualcatis atque serui-ciis... emendet ei totum Gaucerandus in duplo*", s'aplica sense cap mena de dubte la primera part de l'usatge 34 *Qui fallierit hostes uel caualcatis*. La segona part del mateix usatge 34 és aplicada en una altra resolució: "*iterum iudicauit quod omnes missiones et perdedas quas Gaucerandus et sui fecerint in seruiicio comitis... emendet ei comes sicut Gaucerandus poterit auerare*".

El passatge del judici "*quia sicut malum quod factum est per fatigacionem de directo nullatenus debet esse emendatum, ita illud quod factum fuerit super oferimentum de directo nullatenus debet remanere ut non sit redirectum*" és reproducció, paraula per paraula, del final de l'usatge 104. El caràcter sentenciós d'aquests mots pot fer-nos pensar en una glossa dins l'usatge; en tot cas fóra una glossa ja incorporada als Usatges l'any 1151; el camí invers, això és, que del judici hagués passat als usatges crec que cal descartar-lo, entre altres raons perquè en el judici aquests mots són presos com a fonament legal de la resolució. El mateix usatge 104 sembla que s'aplica en la resolució que comença amb els mots "*item iudicauit ut malum quod Arnallus de Sales fecit homini Sancte Eulalie quem comes dicit esse suum...*".

La resolució "*iudicauit curia quod fortitudinem nouam quam Gaucerandus fecit apud Polium sine licencia comitis, stet inde ad uoluntatem comitis destruendi aut remanendi, sicut in lege usuaria continentur*", ha d'alludir a l'usatge 73 i potser també al 93.

L'usatge 69 sobre les exorquies és aplicat i alludit en una de les resolucions: "*iudicauit item quod castrum de Corneliano, mortuo Bernardo Iohanne sine legitima prole, in manu comitis debuit deuenire absque aliquo impedimento secundum legem usariam que precipit omnia alodia exorcum in potestatem principis deuenire saluo iure heredum*".

En la resolució "*iudicauit iterum totum malum et dampnum quod Arnallus de Salis cum hominibus Gaucerandi fecit Raimundo Ville Mulorum apud castrum de Toraies siue in ipsa sacraria, quia predictus Raimundus (sc. Ville Mulorum) erat cum domino suo comuni (sc. Raimundo comite), emendet ei (sc. Raimundo Ville Mulorum) Gaucerandus in duplo et desonorem ad potestatem cum auere et cum sacramento a meliori homine ipsius caualcate facto*", s'aplica sens dubte l'usatge 93 que prohi-

beix que els magnats assetgin les forces contra el príncep i preveu les esmenes que s'apliquen en el judici.

Interessantíssim és de veure com és aplicat el nucli iniciat pel cèlebre usatge 64 "*Quoniam per iniquum principem*", el qual juntament amb el 65 i el 66 formen una unitat evident de redacció. Pel que diu el judici, Galceran de Sales era acusat d'haver disminuït i desvalorat les mitgeres del mercat de Besalú. Aquest delicte no és previst en els Usatges. El que sí preveu l'usatge 66 són les alteracions en el valor de les monedes: "*moneta autem... ita diligenter sit seruata ut nullo modo crescat in ere nec minuatur auro uel argento nec etiam penso*". Aquest és un dels delictes que comporta un dany i deshonor per al príncep que no té esmena possible: "*tale malum est et tale dedecus quod nemo redirigere potest uel emendare ad principem*". I per això es disposa "*ut persone eorum, cum honore et a uere ueniant in manu principis ad faciendam suam uoluntatem secundum consilium et laudamentum ipsius curie*". Ara, el judici de 1151 assimila sense dir-ho el frau de les mitgeres de Besalú al frau en el valor de les monedes: "*iudicauit curia quod si comes posset probare hominem uel homines Gaucerandi minuisse uel peiorasse migeras mercati Bisulluni, quia dedecus est potestatis et detrimentum patrie, qui uictus uel uicti fuerint inde, in manum comitis cum eorum proprietate deueniant*". El judici aplica més que la lletra l'esperit de l'usatge i per això parla de *detrimentum patrie* que és la idea que domina en el nucli 64-66 que comença amb les paraules "*quoniam per iniquum principem et sine ueritatem perit omni tempore terra et habitatores eius...*". La terra de l'usatge 64 s'ha convertit en el judici, cal prendre'n nota, en *patria*.

També és interessant el judici celebrat amb gran aparat a Lleida l'any 1157 entre Ramon Berenguer IV i Pere de Puigvert.¹⁶ El diploma fa honor a la cúria judicial del comte que demostra tenir juristes de bon sentit i de bona formació. Els Usatges hi són reiteradament alludits amb la fórmula "*secundum mores Barchinonensis curie*". Ultra l'usatge 34: "*qui fallierit hostes uel caualcatas seniori suo*" i l'usatge 69 sobre les exorquies, els quals hem vist ja aplicats en el judici de 1151, hi és alludit l'usatge 62 "*Carmini et strate*"; cal posar en relleu que el *deshonorem* inferit al comte de l'usatge 62 s'ha convertit en el judici en *dedecus et obprobrium comitis*.

Em sembla que de l'anàlisi d'aquest judici, es poden treure algunes conclusions respecte a la cronologia del nostre codi. En el judici del 1151 s'aplica un nombre bastant important d'usatges, però el que és

16. ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 305, ed. F. Miquel Rosell, *ob. cit.*, vol. I, doc. 253, p. 269.

més interessant per nosaltres és que pertanyen a nuclis distints: almenys els usatges 34, 66, 69, 73 i 104 pertanyen a cinc nuclis diferents; potser el 93 es pot agrupar amb el 73. Per altra banda els nuclis a què pertanyen els usatges 66, 69 i 73 són els d'esperit més modern.

De tot això no cal deduir-ne necessàriament que la codificació dels usatges hagués ja arribat al seu terme en els últims anys de la primera meitat del segle XII, però sí que ens permet de dir que les referències als usatges en els judicis són aquelles que eren d'esperar si la cúria disposava, per aplicar els usatges, d'un còdex del tot igual a l'arquetipus dels nostres manuscrits.

També és significativa la manera que tenen d'alludir als usatges els diplomes que acabem d'analitzar. El terme *Vsatíci* és sistemàticament evitat, malgrat que sigui aquest el mot emprat en els pròlegs i en un dels epílegs del codi; també surt esporàdicament en l'interior d'alguns usatges (cap. 71 i 124). Si no el trobem, no és perquè no fos encara el nom popular i corrent per designar els usatges; en efecte, el terme *Lex usuaria* del judici de 1151 té tot l'aspecte de ser-ne una traducció. Si s'evita, és perquè era precisament un mot massa popular i imprecís per ésser usat per juristes primmirats. En el diploma de 1148 atorgat per Bernat de Tort, els usatges són les *leges et consuetudines Barchinonensis curie*, i en el de 1149, atorgat pel mateix arquebisbe, són les *leges et bone consuetudines Barchinonensis curie*; en el judici de 1157 són les *mores Barchinonensis curie*. Sembla que s'hagi ja perdut la consciència que els Usatges eren, per una banda, unes *leges et mores* i, per altra, unes *constitutiones*, segons la terminologia de la carta de donació de Tarragona al bisbe Oleguer de l'any 1118, quan el procés de codificació encara permetia una distinció clara. En aquest sentit em sembla molt significatiu el terme *lex usuaria* del judici de vers 1151. Els Usatges són una *Lex*, això és, un codi, i un codi que es pot equiparar al visigòtic.

Seria molt interessant de poder comprovar objectivament, com tinc ara la impressió, que la llengua d'aquests judicis que emanen de la cúria de Barcelona, és sensiblement més moderna que la dels usatges més tardans. Ultra l'absència del mot *usatíci*, hem subratllat l'ús del mot *patria* en el judici del 1151 on torna a tenir les connotacions que tenia en l'antiguitat. En el mateix judici els mots de l'usatge 66 *cum honore et auere* són substituïts per *cum eorum proprietate*. Hem remarcat també que el *deshonorem* inferit al comte de l'usatge 62 s'ha convertit en el judici de 1157 en *dedecus et obprobrium comitis*. Però tot això no ens ajuda a fixar la data de l'última compilació, si veritablement l'obra del compilador era la d'un home respectuós amb les seves fonts, sinó més aviat a fixar la data de la creació dels nuclis més moderns.

Encara que res no pot estrictament ésser demostrat, la meua impressió és que ja abans del 1150 el codi tenia l'estructura amb què ens ha pervingut, i que, per tant, els textos ja elaborats sobre els que treballava el nostre compilador, els intents més o menys reeixits de codificació que són els que veritablement donaren als usatges el seu esperit, han d'ésser força anteriors. Res no impedeix de pensar que una forta activitat codificadora —i també legislativa— existia ja en temps de Ramon Berenguer III; existien les condicions necessàries i en tenim alguns indicis. Recerques portades més sistemàticament ens donaran nous elements de judici.

LES FONTS LEGISLATIVES DELS USATGES

El llarg procés de codificació de lleis, costums i constitucions en què intervingueren juristes no estrictament coetanis i amb diferents criteris, dificulta en gran manera la tasca de destriar les fonts legals originàries i fixar-ne la cronologia. L'estat actual de la investigació no permet de dir a través de criteris formals i objectius que tal capítol procedeix d'una llei establerta en temps de Ramon Berenguer I, i tal altre d'una constitució de Ramon Berenguer III, o que el de més enllà és obra d'un dels compiladors. Tampoc no és fàcil de reconstruir les fonts primitives i de dir que un determinat capítol pertany al mateix text legislatiu que tal altre. Més difícil resulta encara d'assenyalar les possibles manipulacions en els textos primitius i si aquestes manipulacions són degudes al darrer compilador o a juristes anteriors.

És clar que en aquest sentit hi ha coses òbvies. Així, el capítol 116, que estableix que aquell que pugui haver un captiu sarraí en fuga rebí com a premi un mancús si ho fa deçà del Llobregat, i tres si ho fa entre el Llobregat i el Francolí, i una unça d'or i encara ferramenta i vestits si el captura passat aquest riu, ell mateix ofereix els elements per a establir-ne la cronologia. És curiós, si més no, de comparar aquest text amb una de les clàusules de la carta de població atorgada per Ramon Berenguer IV als habitants de Tortosa el dia 30 de novembre del 1149¹⁷; en aquesta clàusula el Llobregat és substituït per l'Ebre, i el Francolí per Uldecona i els mancusos s'han convertit en morabatins. En canvi els usatges redactats en primera persona del plural semblen haver escapat —o són posteriors— als primers codificadors que cerquen una coherència formal i estilística.

D'alguns capítols, com és ara el 128 i el 133, ens han pervingut les

17. Ed. J. M. Font i Rius, *ob. cit.*, I 1, doc. 75, p. 124.

fonts, evidentment antigues, del temps de Ramon Berenguer I, però amb certs problemes de datació. En canvi, els usatges que tenen com a font el Llibre de Tubinga no poden ésser anteriors segons Mor a 1112. També és obvi que la divisió en capítols és sovint poc natural: els usatges 64, 65 i 66 foren evidentment redactats no solament per la mateixa mà sinó un darrera l'altre. Allò que es digui d'un, val pels altres. També formen sèrie i presenten una unitat de redacció els capítols 130, 131 i 132, o els capítols 94 i 95. En canvi no m'atreuria a afirmar que tots els capítols redactats en primera persona del plural 64-66, 67, 74-75 formaven part del mateix text legal; ni a afirmar-ho ni a negar-ho.

D'observacions d'aquesta mena se'n poden fer moltes, però no ens permeten d'anar gaire més enllà. I no obstant això, no crec que els intents d'assenyalar i reconstruir d'alguna manera les fonts hagin d'ésser abandonats com a cosa desesperada. Però no val la pena que ens hi posem si no comptem per endavant amb els elements necessaris per a una crítica formal dels Usatges. Cal en primer lloc disposar d'una edició crítica molt acuradament feta i d'un lèxic no solament complet sinó també elaborat de manera que tingui en compte la problemàtica que cal abordar. Però també és necessari un ampli aparat de referències; un aparat tal que constitueixi en potència un comentari històric i filològic de cada un dels capítols.

Jo tinc gran confiança en un aparat d'aquest tipus. Un aparat que per exemple, a propòsit de l'or cuit de l'usatge 5, ens digui que la darrera menció documentada de l'or cuit és de l'any 1070¹⁸. Si l'edició crítica ens dirà amb seguretat quins són els usatges que fixen el valor de les esmenes simplement en unces d'or (segons sembla els capítols 5, 6, 13, 61 i 116) i quins altres ho fan en unces d'or de València (segons sembla els capítols 23, 27, 53, 54 i 74-75), el comentari ens dirà entre quins anys l'or de València era el corrent a Barcelona. Probablement entre 1080 i 1110. Esbrinar-ho no és difícil, però és cosa laboriosa i una estadística ben feta ens pot donar sorpreses i mostrar alts i baixos. Altrament, les mencions a l'or de València en els Usatges semblen procedir de les fonts legislatives, car, per quina raó hom hauria interpolat el mot *Valentie* en uns capítols i en uns altres no? La dada és important perquè un text legal no pot establir esmenes en determinada moneda si aquesta moneda tot just comença a circular o ja a penes circula. Ho fa en la moneda habitual. També és important perquè molts capítols formen sèrie, i determinar la cronologia d'un, vol dir sovint determinar la cronologia d'altres.

A propòsit de l'us. 34 que estableix que els senyors han d'esmenar

18. Cf. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* s.v. "coctus".

allò que els seus fidels perdessin en les hosts, cavalcades o en serveis fets a ells (*in seruicio dominorum suorum*), caldria assenyalar que ja en el 1064 tenim documentada una indemnització per aquesta causa, ACA, pergamins de Ramon Berenguer I, núm. 313: *debitor sum tibi uncias .x. de auro optimo Barchinonensis per kauallum que perdisti in meum seruiciu[m]*.

El nucli més primitiu dels Usatges és format pels capítols que estableixen la quantia de les esmenes que són els capítols inicials. Això almenys sembla deduir-se de l'estructura del codi. Aquesta impressió ve confirmada pel fet que la primera vegada que trobem en la documentació el mot *usus* en el seu sentit jurídic, el terme és emprat fent referència a la determinació del valor d'una esmena per mort. Es tracta d'un conveni entre Guillem Guifré, bisbe d'Urgell, per una part, i Ramon Folc de Cardona i la seva mare, Guilla, per l'altra. El bisbe es compromet a jurar que ell no va occir el vescomte Folc, pare de Ramon Folc, ni el féu occir. Si el bisbe no fa el jurament ell mateix —*supra sacro altario manu propria*—, sinó que el fa fer per un cavaller seu, el cavaller no es negarà a sostenir-lo per batalla, i, continua el conveni, *si fuerit uictus emendet ipsam mortem predictus episcopus de suprascriptum Fulco uicecomite, sicut iudicatum fuerit a nobilioribus ominibus per usum*. El document, publicat per Villanueva¹⁹, no porta data. El vescomte Folc fou occit l'any 1040, però, segons Villanueva, el conveni ha d'ésser posterior a 1053 i anterior a 1068, però no podem anar gaire més ençà de 1060, quan Ramon Folc tenia ja uns vint anys. Vers 1060 tenim, doncs, documentades unes normes consuetudinàries per establir la quantia de les esmenes. Els Usatges deuen no solament el seu origen a la necessitat de fixar el valor de les esmenes sinó també el seu propi nom, car el significat primer del terme *usatigi* és el de "taxes o tarifes consuetudinàries".

L'usatge 112 estableix que les mullers han de deslliurar-se de l'acusació d'adulteri posant de manifest la veritat per jurament comprovat per batalla: *mariti uxores suas reptare possint de adulterio... et ille debent se expiare inde per illarum aueramentum per sacramentum et per bataliam*. Aquest és el procediment que es preveu en un conveni de 1065 procedent d'Organyà²⁰: *ego Guitardus... adprehendam tuam filiam prescriptam uxorem... et non dimittam eam, illa uiuente,*

19. Ed. J. Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, Valencia 1821, t. X, ap. 36, p. 336.

20. Ed. J. Miret i Sans, *Los noms personals y geogràfics de la encontrada d'Organyà en los siglos X^o y XI°*, BRABL, VIII (1915-1916), p. 435, doc. 60; cf. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* s.v. "cucucia".

per nullam rem, si non erit per cucuziam comprobata et ipsam comprobacionem per sacramentum et battalam siat facta.

Per contra, quan l'any 1078 Ramon Berenguer i Berenguer Ramon fan donació d'uns béns que havien rebut *propter imposturam et falsitatem quam Iohannes Gamic et uxor eius fecerunt in nostra moneta*²¹, invoquen el llibre VII, títol VI, capítol II de la *Lex* i no la segona part de l'usatge 66 *Moneta autem* que forma part de la constitució *Quoniam per iniquum principem*. Però no és aquest l'únic testimoni que ens parla de la preocupació dels comtes de Barcelona per la moneda, ni l'únic cas de falsificació documentat. Tota la política monetària dels comtes haurà d'ésser estudiada i posada en relació amb l'usatge 66.

Ens ha pervingut un brevíssim jurament²² de vers 1122 fet pel comte d'Empúries Ponç Hug al seu senyor Ramon Berenguer III: *iuro ego Poncius Ugonis, filius Sancie femine, quod de reptir quod michi fecit dominus meus Raimundus, comes Barchinonensis, de baudia et periurio, ego ei non baudio et suus periurus non sum: per Deum et hec sancta*. Cal posar aquest jurament en relació amb el que diu l'us. 45: *et si quis a potestate fuerit reptatus... expiare se debet de bauzia per sacramentum et per battalam*, i també amb l'us. 49: *illi quid iurauerint, in omni sacramento debent mittere "suo sciente", excepto in bauzia et in tradicionem, et "per Deum et hec sancta"*. En el jurament de Ponç Hug hi ha el "*per Deum et hec sancta*", però, d'acord amb l'usatge 49, no diu "*me sciente*" com és habitual en els juraments, car el comte d'Empúries ha de deslliurar-se d'una acusació de traïció.

També em sembla útil d'assenyalar els nombrosos paral·lelismes de mots i de maneres de dir que poden ésser establerts entre la documentació conservada i els Usatges, i entre uns usatges i altres.

Fixem-nos solament en el preàmbul de la constitució *Quoniam per iniquum principem* iniciada per l'usatge 64. Aquest és, com hem dit, l'únic usatge que presenta un preàmbul de certa ambició:

Quoniam per iniquum principem et siue ueritate et sine iustitia perit omni tempore terra et habitatores eius, propterea sepedicti principes R. et A., consilio et auxilio nostrorum nobilium uirorum, decernimus atque mandamus ut omnes principes qui in hoc principatu nobis sunt successuri habeant omni tempore sinceram et perfectam fidem et ueram locutionem, ita ut omnes homines possint se fidare et credere in illis.

21. Cf. ACB, *Libri Antiquitatum*, vol. 1, doc. 636, f. 235 (núm. 965 de J. Mas, *Notes històriques del bisbat de Barcelona*).

22. Cf. ACA, pergamins de Ramon Berenguer III, doc. 241, 3; ed. F. Miquel Rosell, *ob. cit.*, vol. II, doc. 522, p. 34.

Cal comparar aquest preàmbul amb el que presenta la donació de la ciutat de Tarragona feta per Ramon Berenguer III a Oleguer, bisbe de Barcelona l'any 1118, ja repetidament alludida.

Raimundus, Dei gratia Barchinonensis et Hispaniarum marchio, Bisuldunensium et Prouincie comes, dilecto et uenerabili Barchinonensium episcopo Oldegario suisque successoribus in perpetuum.

Quoniam diuina clementia secundum beneplacitum suum me honorare et exaltare dignata est, ad honorem ipsius et ecclesie sancte et apostolorum principis Petri, dono et per hanc scripturam donationis trado...

A l'usatge sorprèn la manera com és introduït el subjecte: en lloc de *sepedicti principes R. et A.*, hom esperava trobar *ego R. Barchinonensis comes et uxor mea A. comitissa Barchinonensium principes*, o una cosa semblant. En la redacció originària de la constitució, el subjecte sens dubte figurava, com en la carta de donació, a l'encapçalament, que la codificació va suprimir. Ultra el començament amb *quoniam* hi ha alguna altra coincidència estilística entre els dos textos, com és ara en la manera de passar d'un tema a l'altre: *moneta autem tam auri quam argenti* en la constitució; *quicumque autem cuiuscumque officii* en la donació. El mateix esperit que anima la constitució sembla haver inspirat una de les clàusules de la donació de 1118: *et Terrachonenses incole, secundum quod oportunum fuerit sine detrimento ipsius ciuitatis, adiuuent me tenere pacem meam et facere guerram, ut et ego adiuuem illos sicut fideles et amicos meos*. Si la donació de Tarragona diu "*adiuuent me tenere pacem meam*", la constitució diu "*adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionem tenere*". Si en la donació el comte parla de "*pacem meam*", en la constitució, a l'usatge 66, es parla de la "*fides et iustitia et pax et ueritas principis*". No vull ara arribar a cap conclusió. Si hi ha concordàncies també hi ha discrepàncies i la llengua de la donació és sensiblement més culta que la dels usatges 64-66. Els dos textos han sortit de la mateixa cancelleria i és natural que hi hagi coincidències, car fórmules i maneres de dir perduren anys i anys. Un preàmbul semblant presenta el conveni de 1148 entre Robert i l'arquebisbe de Tarragona Bernat de Tort també repetidament citat: *Quoniam sicut antiquorum auctoritas commendat, concordia, pace et iustitia populi nutriuntur atque ab eisdem populis his tribus gratia diuina uberius acquiritur, ideo ego Robertus, Tarraconensis comes, ob restorationem Tarraconensis ecclesie ... conuenio...* Ara, el preàmbul d'aquest conveni em sembla ja tocat no solament, com és natural, pel preàmbul de la carta de donació del 1118, sinó també per la constitució formada pels usatges 64-66.

Ja sé que tot això no demostra res. Però un aparat de referències i un comentari com el que hem esbossat, ens donarà l'ambient històric, jurídic, lingüístic i literari que cada usatge suposa. Tot això serveix per poder lligar caps i perquè una intuïció inspirada i erudita, que conegui la mentalitat canviant dels homes dels segles XI i XII, i sàpiga posar-se al seu lloc, pugui fer conjectures sobre bases més sòlides que aquelles de què ara disposem.

Però, com deïa, cal anar a poc a poc i sobretot, cal que tot sigui discutit i que siguin contrastades les diverses opinions. Sobre els Usatges hi ha encara els papers pòstums del mestre Abadal que ens donaran la seva darrera visió. El professor Font i Rius, que també té estudis inèdits, i jo mateix, ens hem compromès, quan els nostres moments de lleure —ai las!— vulguin coincidir, a examinar-ho tot curosament. Jo aquí he parlat solament dels problemes més estrictament filològics, seguint mètodes molt estrictament filològics, per bé que els filòlegs pretenem que res no és aliè a la Filologia. Us voldria demanar, doncs, que si hi ha res de bo en això que he dit, vulgueu atribuir-ho a la Filologia; tot allò que resulti erroni o massa agosarat, atribuiu-ho al filòleg.

DISCURS DE CONTESTACIÓ
DE
JOSEP M.ª FONT I RIUS

SENYORS ACADÈMICS:

Ben gustosament compleixo l'honrosa comanda del nostre President, de donar la benvinguda al nou acadèmic, prof. Joan Bastardas, atesa la bona amistat i companyonia que ens uneix com a professors de la mateixa Universitat des de fa prop de 25 anys, i també, diria, per una quasi obligada atenció a les continuades al·lusions fetes a la meua modesta persona en el curs de les seves paraules. Bastardas, efectivament, ha començat i acabat la seva dissertació amb sengles evocacions a les reunions de treball tingudes a casa del mestre Abadal pels volts de l'any 60, de cara a una edició i un estudi extern dels *Usatges de Barcelona*, ideada pel Col·legi d'Advocats arran de l'aproximat centenari de la redacció d'allò que era tingut pel seu nucli fonamental. La integració d'ambdós —junt amb altres erudits, com Frederic Udina i Jaume Mans— en aquell incipient equip, que aglutinava l'autoritat de don Ramon, ens portà a una més estreta comunicació intel·lectual, i, en conseqüència, a una major relació personal i humana. Però la nostra coneixença i el nostre comerç científic venia ja d'anys abans, i puc dir que s'havia forjat en l'ambient d'aquell clàssic pati de la Universitat barcelonina —ara mal anomenada "central"— que durant molts anys fou comú a les Facultats de Dret i de Filosofia i Lletres, ço que feia més factible els contactes físics i espirituals dels professors de l'una i l'altra, especialment dels qui, com jo, conreaven dins una Facultat unes disciplines força relacionades amb d'altres pròpies de la Facultat germana.

Devia ésser segurament cap a la fi de l'any 54, quan, retornat jo a la casa pairal universitària, després del quasi obligat periple funcional per universitats foranes, vaig fer coneixença amb Joan Bastardas, llavors adjunt de Filologia Llatina, deixeble de continuada assiduitat i braç dret del Dr. Marià Bassols (a. c. s.) —a qui ara ve a succeir a l'Acadèmia— i destacat com a especialista en llatí medieval, cosa que m'oferia ja un caire d'específic apropament. El seu cognom portava als de la nostra generació —que de fet era la seva també— el ressò de l'ascendència paterna d'un eximi patrici d'altres dotes cíviques, professionals i

humanes, que havia actuat molt dignament en les institucions del país, durant aquells anys d'esperances atzaroses entre 1905 i 1930. El fill acreditava una ferma i decidida aplicació a una especialitat ben definida de la nostra cultura humanística, i ja llavors, en la plenitud encara jovenívola dels 35 anys, la seva personalitat científica comptava amb l'entrepau d'una obra bàsica —tesi doctoral amb premi extraordinari, i premi Nebrija del C.S.I.C.— sobre les particularitats sintàctiques del llatí medieval, amb la utilització fonamental dels cartularis hispànics dels segles VIII a XI. I, a part aquesta obra primordial, que sortia prologada per un professor nòrueg i era elogiada pels més renomats filòlegs europeus, tenia en el seu haver altres estudis i col·laboracions en l'àmbit de la càtedra i de l'Escola de Filologia del Consell, i —sobretot— mostrava un lliurament total a la tasca docent i investigadora. El seu mateix tarannà i aparença externa, d'una bonhomia natural en el semblant i espontània afabilitat, el feien trobadís i comunicable. Ben aviat vaig poder apreciar els resultats de la seva tasca, perquè en l'àmbit connex de la Càtedra universitària i de l'esmentada Escola de Filologia, s'havia format una comissió espanyola de recollida de materials lexicogràfics per furnir el "Novum Glossarium", és a dir, la nova edició del famós Du Cange, el gran glossari de llatí medieval. I aquells materials, a part la seva utilització seleccionada per a la susdita obra, constituïen un repertori valuosíssim i completíssim per a l'estudi del lèxic llatí medieval de Catalunya, útil no sols en l'estricta àrea lingüística, sinó en el camp de la història general, de la història jurídica, de l'arqueologia, etc. Sota la direcció superior del Dr. Bassols, Bastardas era el qui de fet menava aquella tasca, flanquejat per un bon equip de graduats i estudiants de l'especialitat, que auguraven la seva continuïtat. Un dels primers fruits d'aquesta empresa es manifestà amb la tesi doctoral d'una destacada deixeblla, Eulàlia Rodon, en la qual s'estudiava el llenguatge tècnic del feudalisme a Catalunya (1957), ço que em donà ocasió de nous lligams interdisciplinaris, però, sobretot, de descobrir una aportació rigorosa, profunda i seriosa de la disciplina lingüística a la història jurídica medieval catalana, que venia a ampliar, actualitzar i millorar les no menyspreables, però desfasades, contribucions de Balari i Jovany. Parallelament, l'equip comanat per Bastardas, continuava afanyosament el despulament sistemàtic de cartularis i col·leccions diplomàtiques catalanes, cosa que va permetre que, al marge de l'alludida contribució al nou Du Cange, cap al començament del 1960 s'iniciés l'aparició, com a obra independent i pròpia, del "Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae", que bé podem qualificar de "Du Cange català", en què venia a plasmar-se d'una manera positiva aquella empresa d'alt bordatge, concebuda per l'equip Bassols-Bastardas. No he de ponderar, ara i ací, l'ex-

cellència i la utilitat d'aquest *Glossari*, prou conegut per tots aquells que, de lluny o de prop, es mouen en l'òrbita medievalística, i del qual solament ens podem doldre de la lentitud del pas que porta, ja que als quinze anys del seu inici, arriba tot just, amb els seus set fascicles, a la lletra *d*. Moltes vegades he pensat, i ho he dit, que el *Glossari* és una d'aquelles obres que haurien d'ésser objecte d'una mena de "declaració d'interès públic cultural", a fi d'assolir l'escalf i l'ajuda de les altes institucions de promoció científica i de centrar-hi tants nombrosos esforços dispersos ara en obres de menor interès. Pel que a mi em pertoca, us diré, sincerament, que fins avui, el *Glossari*, àdhuc dins la seva limitació material o alfabètica, constitueix el millor auxiliar amb que compta la història jurídica catalana de l'alta edat mitjana per a l'esclarament del significat de les seves figures i institucions, en el seu sentit originari, en els seus diferents matisos, en la seva evolució, etc. D'aquella limitació alludida, ens n'aconhortem un xic, certament, perquè sabem que en aquells seminaris del local d'Egipciaques, l'equip Bastardas sempre està a punt per posar gentilment a la nostra disposició els fitxers de treball, replets a manera de material en brut, de milers de cèdules de tot l'alfabet, recollides ja, però en vies d'estudi i d'elaboració per a nodrir els successius fascicles.

M'he entretingut, potser un xic massa unilateralment, en aquesta dimensió de l'activitat del nostre nou acadèmic, però no pas sense intenció, com veureu aviat. No podíem oblidar, certament, que, mentrestant, el seu *cursus honorum*, com és natural, s'ha anat enriquint, des de l'Adjuntia de Filologia Llatina de 1947, amb successius ascensos, que seria enutjós de tractar ací. En l'ordre acadèmic, i després de reiterats encàrrecs de càtedra, accedeix a l'agregaduria de Llatí tardà i medieval el 1967, i a la mort del Dr. Marià Bassols, el novembre de 1973, el succeeix en la direcció del Departament de Filologia Llatina a la Institució "Milà i Fontanals" del C.S.I.C., i obté després la càtedra universitària. En el si de l'agregaduria i de la càtedra i dels seminaris ha anat formant deixebles, dirigint nombroses tesis doctorals i memòries de llicenciatura, fins al punt que en cert moment en dirigia set alhora. Lliurat de ple a l'ensenyament i a la investigació, al costat de la seva participació en el *Glossari*, que per si sola justificaria l'absorció plena del seu treball científic, ha anat publicant estudis i monografies singulars. Aquesta meritòria labor el portà el setembre del 1972 a l'Institut d'Estudis Catalans, i més tard, a la nostra Acadèmia.

I bé, si, com us deia, he insistit abans, potser amb reiteració, en la seva especialitat de *llatinista medieval* i la seva conseqüent projecció en unes empreses ben vistoses, ha estat per fer més patent la seva relació amb el tema del discurs que acabem d'escoltar, discurs que demana

—com bé ha indicat el seu autor— una lectura atenta amb textos a la vista per capir-ne tot el seu abast.

Hem de retornar a aquelles reunions de treball pels volts de l'any 60 en l'inoblidable despatxet del Sr. Abadal al seu pis del carrer de Casp. Era lògic que, si es tractava d'emprendre una edició dels Usatges, edició que comportava d'escometre de nou el complicat problema de la formació del seu text arribat fins a nosaltres, fos imprescindible la participació d'un filòleg, i aquest no podia ésser altre que Joan Bastardas, atesa la seva ben guanyada fama de bon coneixedor del lèxic i dels textos de l'època. I fou allí on es desvetllà fervorosament l'interès de Bastardas pels Usatges de Barcelona, que ja no l'havia d'abandonar en el futur. La tasca col·lectiva es mantingué un parell de cursos, però anà fent menys viu el seu ritme i interrompé la seva continuïtat, principalment per atencions més urgents del Sr. Abadal i, ben aviat, per l'afebliment progressiu de la seva salut. Ell, però, no abandonà mai en la pensa l'empresa dels Usatges, i me'n parlava amb continguda illusió, àdhuc en els darrers anys de la seva vida. Però la trajectòria del treball havia restat estroncada, per bé que ja s'havia sembrat la llavor i tots havíem començat a escriure apunts i notes, impressions parcials, papers de treball, com en diem correntment. Qui portava la batuta, no cal dir-ho, era Abadal i fou ell qui ben aviat adoptà una posició francament revisionista respecte als darrers plantejaments entorn a la formació dels elements del nostre text, que, des dels anys 30, semblaven ja ben definits mercès als estudis de Ficker i, sobretot, de Valls i Taberner. Però un examen més detingut de les construccions d'aquest seu antic company, excessivament basades en la crítica interna, i la recent aparició de l'esmentat estudi de l'italià Mor, el féu orientar novament cap a la tradició manuscrita i dels antics comentadors, massa menystinguda en els darrers temps. Pel camí d'aquesta, i amb l'ajuda de la seva proverbial lucidesa i penetració, arribava a una formulació, que malgrat el seu caràcter provisional no s'estava de comunicar de manera particular i oficiosa i també com de passada, dins una o altra publicació. En síntesi, com ja és sabut, Abadal descartava la idea tradicional del procés de formació dels Usatges en l'època de Ramon Berenguer I com una obra de successiva addició de materials, rematada en un moment donat per la mà d'un anònim collector. I en lloc d'això, protagonitzava l'elaboració del text actual del nostre codi, de manera central, en la persona d'un anònim jurista o compilador que a mitjan segle XII, en un clima polític diferent, i tocat ja per l'incipient romanisme, havia compost una obra pròpia, bé que servint-se, certament, de textos anteriors d'indole diversa (entre ells, evidentment, disposicions legals i usuàries del temps de Ramon Berenguer el Vell, i d'altres prínceps), però reelaborats i mani-

pulats a fons amb la nova mentalitat de la seva època i de la seva pròpia formació. En expressió gràfica del mateix Abadal, "en comptes de baixar l'escala des del replà de dalt cap avall, com es venia fent, la pujarem del peu pla de baix cap amunt. La gran base del peu pla i les ascensions parcials que cada fragment comporta és possible que ens permetin veure millor les coses i fer-nos una idea més ajustada del gran problema que constitueixen els Usatges de Barcelona".

Aquest text bàsic compost per l'anònim autor-compiler del segle XII, venia plasmat essencialment en l'arquetipus fixat per Mor, el conjunt dels cap. 1-138, salvant l'exclusió d'algunes petites interpolacions. La resta, fins al 174 de la versió oficial del segle XV, era ja clarament adventícia, fruit d'afegidures privades i extravagants, com mostraven clarament els manuscrits tinguts per més originaris i nombroses versions posteriors.

Damunt d'aquesta conclusió —o millor, punt de partença— podem dir que es basà el difícil treball de reconstrucció de procedència dels diferents nuclis que en una forma o altra havien ingressat en la recensió establerta, treball que no passà, com suava us deia, d'impressions fragmentàries i provisionals, i respecte al qual seria inoportú que m'endinsés en aquest moment. Vull fer constar, emperò, que l'aportació de Bastardas fou decisiva ja de bell antuvi en la consolidació d'aquesta base general i en la solució de nombrosos aspectes particulars entorn a la correcta lectura de capítols i fragments. Recordo, de passada, aquell famós *avagant* del cap. 112, que per error de còpia s'havia anat reproduint en molts manuscrits i en la versió oficial —fins a enganyar el mateix Du Cange— amb el suposat sentit de "campió", i que una revisió més acurada del text i la deguda comparació documental fetes per Bastardas, convertiren de manera segura en un *averamentum*, "asseveració per jurament", lliçó exigida pel context i perfectament encaixable amb el significat de nombrosos passatges anàlegs. En aquesta feina, Bastardas no hi posava tan sols a contribució la seva competència filològica, sinó els seus dots d'agudesia i de sagacitat, en la interpretació, literal i fraseològica, en l'establiment de relacions i semblances, en la intencionalitat profunda dels anònims redactors i copistes, i, en un mot, la seva íntima compenetració amb els textos que pacientment examinava.

D'aquesta atenció penetrant en sortí, ja llavors, aquella mena de cop genial que us ha exposat ja com a primer pas endavant en la tasca reconstructiva, en descobrir la distorsió soferta en l'arquetipus del capítol originari pel desplaçament d'un plec des del final del còdex, on devia estar situat, a l'entremig. La nova coherència que prenia el capítol amb la reintegració del plec després al seu lloc originari, era prou convincent perquè aquella inicial hipòtesi restés admesa com a indiscu-

tible. L'examen de nous manuscrits amb les suggestives indicacions d'indole codicològica que ens ha presentat, han vingut a corroborar-la i convertir-la en conclusió virtualment definitiva.

Els ulteriors passos progressius en aquest atraient i fascinant estudi per a esclarir l'enigma dels Usatges, els ha hagut de fer Bastardas tot sol. Mort Abadal, distrets els altres membres d'aquella comissió per atencions més afeixugants, bé que no pas més abel·lidores, ha estat ell el qui ha mantingut i manté la flama sagrada d'aquesta investigació entorn al nostre antic codi. Amb les intermitències derivades de les seves altres tasques, ell no ha cessat de treballar-hi, collacionant més manuscrits, cercant connexions dels preceptes normatius amb la documentació diplomàtica de l'època, lluitant amb les dificultats lexicogràfiques d'un i altre capítol, en un mot, aplicant a l'obra tota la bona metodologia d'un expert conreador de les disciplines lingüístiques, de la crítica textual i d'un fi humanista familiaritzat amb la creació literària. Els resultats a què ha arribat progressivament, uns, més segurs, altres, més conjecturals, els tenim clarament descabdellats en el seu discurs, on, per damunt de la seva obligada càrrega d'erudició minuciosa i detallista, campeja tot un aire o estil senzill i planer, quasi diria casolà, amarat tot ell d'una sensibilitat ben propícia per detectar el batec humà en les aparentment fredes expressions de legisladors, juristes, curials i compiladors.

Incorreria en greu impertinència si intentés de glossar o simplement col·loquiar entorn dels nombrosos aspectes de la seva exposició, tan metòdicament duta a terme i presentada al lector. Només voldria subratllar allò que al meu entendre podem considerar com a guanys indiscutibles del treball de Bastardas: els Usatges de Barcelona, en l'arquetipus reconstruïble, reflecteixen una compilació estructurada cap al final de la primera meitat del segle XII sobre la base de dues compilacions anteriors (més cohesionada l'una, més fluida l'altra), a part de la utilització d'altres textos de major heterogeneïtat, fruit tot plegat d'una activitat legislativa i codificadora que estava ja en marxa en el temps de Ramon Berenguer III. Però, a diferència d'Abadal, creu que cal desmitificar la preponderància d'aquest presumpte compilador-autor del segle XII, no tan manipulador com aquest havia suposat, sinó força més respectuós amb els elements de què disposava, cercant més aviat una coherència temàtica que formal en la ideació de la seva obra.

El treball de Bastardas, al punt en què el té en el teler, i encara que no passés més endavant, constitueix ja una brillant manifestació de les possibilitats que ofereix la filologia, feta per un bon filòleg, a l'estudi d'un text jurídic medieval, ben comparable, sense exageració, amb el que han fet recentment romanistes nostrats i forans respecte a textos

castellans i aragonesos. No cal dir com ens n'hem de congratular i donar-li'n mercès els conreadors de la història general i de la història jurídica catalana. Però ell ens promet en acabar el discurs, de prosseguir la tasca en recerca de la identitat, procedència, cronologia, etc. d'aquella diversitat d'elements integrats en els Usatges. Voldríem que les circumstàncies —ja sabem que no la seva voluntat— no el destorbessin en la seva ben orientada ruta. Del que no estem pas segurs és de poder oferir-li la nostra aportació i el nostre material, desfasat i envellit ja amb l'obligada marginació d'aquests darrers anys, i que Déu sap —ai las— si i quan podrem tornar a remenar-lo. Però no crec pas que li faci falta. Ell sol, amb els seus deixebles, es basta i sobra per brindar-nos ben aviat aquesta edició crítica —o, si voleu, pre-crítica, com sol dir-nos modestament— dels Usatges, com a obligada primícia de la seva futura labor. I després, vingui en bona hora el bastiment d'aquest aparat de referències històriques, filològiques i jurídiques, com més nodrit millor, per tal de illuminar el procés de reconstitució de les seves fonts.

L'Acadèmia de Bones Lletres, que compta en la seva biblioteca amb un manuscrit dels Usatges i, encara més, amb una tradició d'erudits que treballaren sobre el nostre codi, acull avui el company Bastardas i li promet l'escalf i l'estímul, l'ambient i la simpatia per a la prosecució de la seva tasca, no sols en l'aspecte que ens ha mostrat en aquest discurs, sinó també en totes les altres direccions en què li abelleixi d'aplicar la seva dedicació disciplinar. Benvingut sigui entre nosaltres.